

**T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**DIŞ TİCARET – BÜYÜME İLİŞKİSİ:
BAĞIMSIZLIK SONRASI AZERBAYCAN
ÖRNEĞİ**

FUAD MURADOV

2501191288

TEZ DANIŞMANI

DOÇ. DR. BARIŞ KABLAMACI

İSTANBUL – 2021

ÖZ

DIŞ TİCARET – BÜYÜME İLİŞKİSİ: BAĞIMSIZLIK SONRASI AZERBAYCAN ÖRNEĞİ

FUAD MURADOV

Bu çalışmanın amacı, bağımsızlık sonrası Azerbaycan'ın dış ticaret ile ekonomik büyümesi arasındaki nedensellik ilişkisinin analiz edilmesidir. Azerbaycan'ın ihracatında petrol ve petrol ürünleri ağırlık teşkil etmekte ve toplam ihracat içindeki payı %90 civarındadır. Azerbaycan'ın petrol ürünleri ihracatına yoğunlaşması, petrol fiyatlarına bağımlı hale gelmesine ve uluslararası piyasalardaki dalgalanmalara (risklere) karşı daha duyarlı olmasına neden olmuştur. Bu bağımlılığın azaltılması için petrol-dışı sektörlerin, özellikle tarım sektörünün kalkınması sağlanmalıdır. Çalışmada dış ticaretin Azerbaycan'ın ekonomik büyümesi üzerindeki etkilerinin incelenmesi için Toda ve Yamamoto (1995) tarafından geliştirilen nedensellik analizi kullanılmıştır.

Çalışmanın birinci bölümünde ithalata dayalı ve ihracata dayalı büyüme hipotezleri ve dış ticaret büyüme ilişkisi teorik olarak incelenmiş, ikinci bölümünde bağımsızlık sonrası Azerbaycan ekonomisinin genel görünümü, dış ticareti ve ekonomik büyüme performansı analiz edilmiştir. Çalışmanın üçüncü bölümünde dış ticaretin Azerbaycan'ın ekonomik büyümesi üzerindeki etkileri ekonometrik olarak analiz edilmiştir.

Çalışmada, kişi başına düşen GSYİH ile KOF genel ekonomik küreselleşme, KOF de facto ekonomik küreselleşme, KOF de jure ekonomik küreselleşme ve ticaret arasında ve GSYİH büyümesi ile KOF de facto ekonomik küreselleşme arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Diğer taraftan KOF de jure ekonomik küreselleşmeden GSYİH büyümesine, GSYİH büyümesinden ise ticarete tek yönlü nedensellik ilişkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Dış Ticaret, İhracat, İthalat, Büyüme, Toda-Yamamoto Nedensellik Analizi.

ABSTRACT

THE EFFECT OF FOREIGN TRADE ON ECONOMIC PERFORMANCE IN AZERBAIJAN AFTER INDEPENDENCE

FUAD MURADOV

The aim of this study is to analyze the causality relationship between foreign trade and economic growth of post-independence Azerbaijan. Petroleum and petroleum products are dominant in Azerbaijan's exports and their share in total exports is around 90%. The concentration of Azerbaijan on the export of petroleum products has caused it to become dependent on oil prices and more sensitive to fluctuations (risks) in international markets. In order to reduce this dependence, the development of non-oil sectors, especially the agricultural sector, should be ensured. In the study, the causality analysis developed by Toda and Yamamoto (1995) was used to examine the effects of foreign trade on the economic growth of Azerbaijan.

In the first part of the study, import-based and export-based growth hypotheses and the relationship between foreign trade growth were theoretically examined, and in the second part, general outlook of Azerbaijan economy after independence, foreign trade and economic growth performance are analyzed. In the third part of the study, the effects of foreign trade on the economic growth of Azerbaijan were analyzed econometrically.

In the study, it was concluded that there is a bidirectional causality relationship between GDP per capita and KOF general economic globalization, KOF de facto economic globalization, KOF de jure economic globalization and trade, and between GDP growth and KOF de facto economic globalization. On the other hand, it is concluded that there is a one-way causality relationship from KOF de jure economic globalization to GDP growth and from GDP growth to trade.

Keywords: Azerbaijan, Foreign Trade, Exports, Imports, Growth, Toda-Yamamoto Causality Analysis.

ÖNSÖZ

Tez çalışmamın hazırlanmasında bilgi ve desteğini esirgemeyen sayın danışman hocam Doç. Dr. Barış KABLAMACI'ya ve hiçbir zaman desteğini esirgemeyen aileme sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

İSTANBUL, 2021

Fuad MURADOV

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	i
ABSTRACT	iii
ÖNSÖZ.....	iv
GRAFİKLER LİSTESİ.....	vii
TABLolar LİSTESİ.....	viii
KISALTMALAR LİSTESİ.....	ix
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

DİŞ TİCARET VE BÜYÜME İLİŞKİSİ

1.1. Dış Ticaret ve Büyüme İlişkisi	4
1.1.1. İhracata Dayalı Büyüme Hipotezleri	16
1.1.2. İthalata Dayalı Büyüme Hipotezleri	22
1.2. Farklı Dış Ticaret Türleri ve Büyüme	27
1.2.1. Klasik Dönem: Dış Ticaret ve Büyüme	27
1.2.2. Klasik Dönem Sonrası: Dış Ticaret ve Büyüme.....	28
1.2.2.1. Neo-Klasik Teori.....	28
1.2.2.2. Solow'dan Önce Klasik Sonrası Büyüme	28

İKİNCİ BÖLÜM

BAĞIMSIZLIK SONRASI AZERBAYCAN EKONOMİSİNİN

GENEL GÖRÜNÜMÜ

2.1. Bağımsızlık Sonrası Azerbaycan Ekonomisinin Sektörel Görünümü	30
2.1.1. Tarım.....	36
2.1.2. Sanayi.....	38

2.1.3. Hizmetler	40
2.1.3.1. Eğitim.....	41
2.1.3.2. Sağlık	44
2.1.3.3. Turizm.....	45
2.1.3.4. Finans	48

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

AZERBAYCAN'IN DIŞ TİCARETİ VE BÜYÜMESİ

3.1. Azerbaycan'da Dış Ticaret.....	50
3.1.1. İhracat Yapısı.....	58
3.1.2. İthalat Yapısı.....	61
3.1. 3. Dış Ticaret İlişkileri	62
3.3. Ekonomik Büyüme Performansı	65

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

BAĞIMSIZLIK SONRASI AZERBAYCAN'DA DIŞ TİCARET VE BÜYÜME

ARASINDAKİ İLİŞKİ: EKNOMETRİK ANALİZ

4.1. Veri Seti ve Yöntem	69
4.2. Durağanlık Analizi	70
4.2.1. Augmented Dickey-Fuller Birim Kök Testi	71
4.3. Toda-Yamamoto Nedensellik Analizi.....	78
SONUÇ.....	82
KAYNAKÇA	85

GRAFİKLER LİSTESİ

Grafik 1: Tarım Sektörünün GSYİH İçindeki Yeri (%).....	35
Grafik 2: Azerbaycan'ın Başlıca Tarım Ürünlerinin Üretimi (%).....	36
Grafik 3: Sanayi Sektörünün GSYİH İçindeki Yeri (%).....	38
Grafik 4: Hizmetler Sektörünün GSYİH İçindeki Yeri (%).....	40
Grafik 5: Yükseköğretim Kurumlarına Kayıtlı Öğrenci Sayısı (bin kişi).....	41
Grafik 6: 15 Yaş ve Üzeri Nüfusun Okuryazarlık Oranı (%).....	42
Grafik 7: Sağlık Sektörü Bilgileri.....	44
Grafik 8: Ülkeye Gelen Turist Sayısı (bin kişi).....	46
Grafik 9: Azerbaycan'ın 1991-2020 Yılları Arasındaki Toplam Ticaret, İthalat ve İhracatı (GSYİH'ın Yüzdesi Olarak).....	52
Grafik 10: Azerbaycan'ın KOF Genel Ekonomik Küreselleşme Endeksi.....	55
Grafik 11: Azerbaycan'ın KOF De Facto Ekonomik Küreselleşme Endeksi.....	56
Grafik 12: Azerbaycan'ın KOF De Jure Ekonomik Küreselleşme Endeksi.....	57
Grafik 13: Petrol Ürünlerinin Toplam İhracat İçindeki Payı (%).....	59
Grafik 14: Azerbaycan'ın En Çok Ürün İhraç Ettiği Ülkeler (%).....	63
Grafik 15: Azerbaycan'ın En Çok Ürün İthal Ettiği Ülkeler (%).....	64
Grafik 16: GSYİH Büyümesi (yıllık %).....	66
Grafik 17: Kişi Başına Düşen GSYİH (sabit 2010 Bin ABD Doları).....	66

TABLÖLER LİSTESİ

Tablo 1: KOF Küreselleşme Endeksi: Yapı, değişkenler ve ağırlıklar.....	53
Tablo 2: KOF Küreselleşme Endeksi: Değişkenlerin açıklaması.....	54
Tablo 3: Başlıca Ürünlerin İhracatı (bin ABD doları).....	58
Tablo 4: Başlıca Ürünlerin İthalatı (bin ABD doları).....	60
Tablo 5: ADF Birim Kök Testi Sonuçları (2018)	72
Tablo 6: ADF Birim Kök Testi Sonuçları (2020)	73
Tablo 7: KOFG ↔ GDPG değişkenleri için VAR Modeli Optimal Gecikme Uzunluğu.....	74
Tablo 8: KOFG ↔ lnGDPPC değişkenleri için VAR Modeli Optimal Gecikme Uzunluğu.....	74
Tablo 9: KOFDF ↔ GDPG değişkenleri için VAR Modeli Optimal Gecikme Uzunluğu.....	75
Tablo 10: KOFDF ↔ lnGDPPC değişkenleri için VAR Modeli Optimal Gecikme Uzunluğu.....	75
Tablo 11: KOFDJ ↔ GDPG değişkenleri için VAR Modeli Optimal Gecikme Uzunluğu	75
Tablo 12: KOFDJ ↔ lnGDPPC değişkenleri için VAR Modeli Optimal Gecikme Uzunluğu	76
Tablo 13: Ticaret ↔ GDPG değişkenleri için VAR Modeli Optimal Gecikme Uzunluğu	76
Tablo 14: Ticaret ↔ lnGDPPC değişkenleri için VAR Modeli Optimal Gecikme Uzunluğu	76
Tablo 15: Toda-Yamamoto Nedensellik Testi Sonuçları.....	78

KISALTMALAR LİSTESİ

ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
ADİK	: Azerbaycan Devlet İstatistik Kurumu
ADF	: Genişletilmiş Dickey-Fuller Testi
ARDL	: Gecikmesi Dağıtılmış Otoregresif Sınır Testi
AR-GE	: Araştırma ve Geliştirme
BDT	: Bağımsız Devletler Birliği
DTÖ	: Dünya Ticaret Örgütü
DYY	: Doğrudan Yabancı Yatırım
GSYİH	: Gayri Safi Yurtiçi Hasıla
IMF	: Uluslararası Para Fonu
OECD	: Ekonomik Karmaşıklık Gözlemevi
OLS	: En Küçük Kareler Yöntemi
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
SUR	: Görünüşte İlişkisiz Regresyon Yöntemi
VAR	: Vektör Otoregresyon Modeli
VECM	: Vektör Hata Düzeltme Modeli
WHO	: Dünya Sağlık Örgütü

GİRİŞ

Dış ticaretin ekonomik büyüme üzerindeki rolünün incelenmesi, ticaret ve kalkınma literatüründeki en önemli araştırma konularından biridir. İhracat artışının çıktığı büyümesinin temel belirleyicisi olduğu fikri, “ihracata dayalı büyüme hipotezi”, birçok gelişmekte olan ve az gelişmiş ülke için kayda değer bir çekiciliğe sahiptir. Bunun bir nedeni, ihracatın, gelişmekte olan ülkelerin karşılaştırmalı bir üstünlüğe sahip olma ihtimalinin yüksek olduğu endüstrileri canlandırarak ekonomik büyümeyi canlandırması, gelişmekte olan ülkelerin daha büyük pazarlara satış yapmalarını sağlayarak ölçek ekonomilerinden yararlanmalarını sağlaması ve çok sayıda iş ve gelir imkanı yaratmasıdır.

Gelişmiş ve az gelişmiş ülkeler için dış ticaret ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki, çok sayıda ampirik çalışma ile tam olarak analiz edilmiştir. Bazı araştırmalar dış ticaret ile ekonomik büyüme arasında nedensel bir ilişkinin varlığını desteklerken, diğerleri bunu desteklememektedir.

Bu çalışmanın temel amacı, 1991-2018/20 dönemine ait yıllık verileri kullanarak bağımsızlık sonrası Azerbaycan’ın dış ticareti ile ekonomik büyümesi arasındaki nedensellik ilişkisini incelemektir. Ayrıca Kof genel ekonomik küreselleşme, KOF de facto ekonomik küreselleşme ve KOF de jure ekonomik küreselleşme endeksleri ile ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisi de incelenmektedir. Çalışma ayrıca bağımsızlık sonrası Azerbaycan’ın dış ticaretinin yapısını da incelemektedir.

Dış ticaret ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin analizi, petrol ihraç eden bir ülke için özellikle önemlidir. Petrol ihracatı patlaması, artan ekonomik büyümenin yanı sıra, daha yüksek ithalat seviyeleri ile tatmin edilen tüketim seviyelerinin artmasına da yol açmaktadır. Bu ithalatın sürdürülebilirliği ve ulusun refahı, ülkenin uzun vadeli ihracat performansına bağlıdır.

Bağımsızlık sonrası Azerbaycan’ın dış ticaret yapısı ele alındığında, ihracatın büyük bir kısmının ham petrol olduğunu görebiliriz. İhracatın petrole bağımlılığı ve üretilen ürünlerin toplam ihracattaki oldukça düşük ağırlığı, ihracat-GSYİH

ilişkinin araştırılması gerekliliğini kanıtlamaktadır. İhracat yoluyla döviz rezervlerinin artırılması da ülkenin ithalatının artırmaya olanak sağlamaktadır. İhracat gelirlerindeki düşüş, bu ithalatın sürdürülebilirliğini riske atacaktır.

Bu çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümün amacı, ticaret ve ekonomik büyüme bağlantısı hakkında teorik ve literatürdeki ampirik bulguları vermektir. Bu bölümde başlıca büyüme hipotezleri (ithalata dayalı ve ihracata dayalı büyüme hipotezleri) dış ticaret açısından analiz edilmiştir. Ayrıca bu bölümde dış ticaret ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki teorik olarak incelenmiş ve dış ticaret ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiye dair ampirik literatüre değinilmiştir.

İkinci bölüm, bağımsızlık sonrası Azerbaycan ekonomisinin genel görünümünü ve temel önceliklerini, dış ticaretini ve ekonomik büyüme performansını analiz etmektedir. Ayrıca Azerbaycan'ın dış ticaretinin dinamikleri, yapısı, dış ticaret ilişkileri ve Azerbaycan'ın dış ticaretinin yapısı incelenmiştir.

Üçüncü bölüm, 1991-2018/20 dönemine ait yıllık verileri kullanarak Azerbaycan'ın dış ticareti ve KOF genel ekonomik küreselleşme, KOF de facto ekonomik küreselleşme ve KOF de jure ekonomik küreselleşme endeksleri ile ekonomik büyümesi arasındaki nedensellik ilişkisini ampirik olarak analiz etmektedir. Temel kavramlar ve metodoloji tanımlandıktan sonra verilerin durağanlığı analiz edilmiş ve değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisi Toda ve Yamamoto (1995) tarafından geliştirilen gecikmesi arttırılmış VAR yöntemi ile analiz edilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

DIŞ TİCARET VE BÜYÜME İLİŞKİSİ

1.1. Dış Ticaret ve Büyüme İlişkisi

Literatürdeki en eski tartışmalardan biri, dış ticaret ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki ile ilgilidir. Bu tür tartışmalar, özellikle küreselleşme süreci ile birlikte dünya ülkeleri arasındaki artan ticaret karşısında, günümüzde daha fazla odak noktası olmuştur.

Dış ticaret, uluslararası mal ve hizmet değişiminin nedenleri ve sonuçlarının ve üretim faktörlerinin uluslararası hareketinin incelemesiyle ilgilidir. Ekonomistler, dış ticaretin genellikle büyüme için elverişli olduğunu ve az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler için hızlı büyüme için gerekli bir koşul olabileceğini vurgulamaktadırlar. Ancak dış ticaret ekonomik büyüme için tek başına yeterli bir koşul değildir. Sürdürülebilir ekonomik büyüme ve kalkınmanın gerçekleşmesi için, ticaretten elde edilen kazanımların belirli bir ekonomide özerk verimlilik artışları ile tamamlanması, tasarrufların ve yatırımların artması ve ekonomi politikasının sermaye girişi ve kaynakların verimli kullanımı için uygun olması gerekir (Arodoye & Iyoha, 2014, s. 121-122).

Ülkelerin ekonomik büyümesi sürecinde, dış ticaret önemli rol oynamaktadır. Çünkü dış ticaret ülkelerin iç dinamikleri harekete geçirerek, bir ekonominin kalkınmasına yardımcı olur. Az gelişmiş veya gelişmekte olan ülkeler ihracattan elde ettikleri gelir sayesinde sanayi ve yatırım malları ithal ederek ekonomik kalkınmalarını gerçekleştirebilirler. İhracatın artması (veya azalması) GSYİH'nın da artmasına (veya azalmasına), dolayısıyla ekonomik büyümenin artmasına (veya azalmasına) neden olur. Bu durum ise hane halkı geliri ve sosyal refahın artmasına ve fakirlik oranının düşmesine olanak sağlar (Şerefli, 2016, s. 137).

Geleneksel ticaret teorisine göre, eğer her ülke karşılaştırmalı üstünlüğe sahip metanın üretiminde uzmanlaşırsa, dünya üretimi daha büyük olacak ve ticaret yoluyla her ülke kazançtan pay alacaktır. Ancak, ticaret hacmi zamanla değişir, teknoloji genellikle gelişir ve zevkler de değişebilir. Sonuç olarak, ülkenin

karşılaştırmalı üstünlüğü de zamanla değişir. Ticaret hacmine ne olacağı, ülkenin ihraç edilebilir ve ithal edilebilir mallarının üretiminin büyüme oranlarına ve milli geliri büyüme ve ticaret yoluyla genişledikçe ülkenin tüketim modeline bağlıdır. Bele ki, üretim ve tüketim uzun süreli (sabit nispi emtia fiyatlarında ticarete orantılı bir artışa yol açarlarsa), ticaret karşıtı veya tarafsız olabilir. Ülkenin ihraç edilebilir malının çıktısı, ithal edilebilir malının çıktısından orantılı olarak daha fazla artarsa, üretim uzundur. Ülkenin ithal edilebilir malının tüketimi, ihraç edilebilir malının tüketiminden orantılı olarak daha fazla artarsa, tüketim uzundur. Büyüme sürecinde ticaret hacmine gerçekte ne olacağı, bu üretim ve tüketim etkilerinin net sonucuna bağlıdır. Hem üretim hem de tüketim uzun süreli ise, ticaret hacmi çıktıdan orantılı olarak daha hızlı genişler. Hem üretim hem de tüketim ticarete karşıysa, ticaret hacmi orantılı olarak çıktıdan daha az genişler ve hatta mutlak olarak düşebilir. Eğer üretim uzun süreli ve tüketim ticaret karşıtı ise veya tam tersi ise, ticaret hacmine ne olacağı bu iki karşıt gücün net etkisine bağlıdır. Hem üretimin hem de tüketimin tarafsız olması gibi beklenmeyen bir durumda, ticaret çıktı ile aynı oranda genişler (Salvatore, 2013, s. 196-197).

Diğer taraftan, Salvatore (2003)'e göre, büyümenin kaynağı veya türü ne olursa olsun, ülkenin ticaret hacmini sabit fiyatlarla genişletirse, ülkenin ticaret hadleri bozulma eğilimi gösterecektir. Tersine, eğer büyüme ülkenin ticaret hacmini sabit fiyatlarla azaltırsa, ülkenin ticaret hadleri iyileşme eğilimindedir. Buna büyümenin ticaret hadleri etkisi denir. Büyümenin ulusun refahı üzerindeki etkisi ise, ticaret hadleri etkisinin ve servet etkisinin net sonucuna bağlıdır. Servet etkisi, büyümenin bir sonucu olarak çalışan başına veya kişi başına çıktıdaki değişimi ifade eder. Olumlu bir servet etkisi, kendi başına, ulusun refahını artırma eğilimindedir. Aksi takdirde, ulusun refahı düşme veya değişmeme eğilimindedir. Servet etkisi pozitifse ve büyüme ve ticaret sonucunda ülkenin ticaret hadleri iyileşirse, ülkenin refahı kesinlikle artacaktır. Her ikisi de olumsuz ise, ulusun refahı kesinlikle düşecektir. Olumsuz bir ticaret hadleri etkisinin, olumlu bir servet etkisini bile bastırdığı ve ülkenin refahında bir düşüşe yol açtığı durum ise, “yoksullaştırıcı büyüme” olarak adlandırılmıştır.

Dış ticaretin ülke ekonomisi üzerinde hem statik hem de dinamik etkileri vardır. Uluslararası ticaretten elde edilen statik kazançlar, sabit miktarda girdi veya kaynak arzı ile çıktı veya sosyal refahtaki iyileşmeyi ifade eder. Birincisi, küresel pazara açılmak, yurt içi fiyatlar yerine uluslararası fiyatlarla ticaret yapma fırsatı sunmaktadır. Yerli tüketiciler daha ucuz ithal mallar satın alabilecekleri ve üreticiler malları daha yüksek yabancı fiyatlarla ihraç edebilecekleri için bu fırsat mübadeleden kazanç sağlamaktadır. Serbest ticarete oluşturulan yeni fiyatlar, endüstrileri, kapalı ekonominin nispeten yüksek bir maliyetle ürettiği mallardan, nispeten düşük bir maliyetle ürettiği mallara yeniden tahsis etmeye teşvik eder. (Sun & Heshmati , 2010, s. 4). Özetle, bir ülke uluslararası ticaretteki karşılaştırmalı üstünlüğünü kullanarak, toplam çıktıyı ve sosyal refahı artırabilir.

Ticaretin bir başka uzun vadeli faydası da dinamik kazançtır. Ticaretten elde edilen dinamik kazançlar arasında ihracat yoluyla öğrenme, beşeri sermaye birikimi ve X-verimliliği¹ yer alır. Bu, uluslararası ticaretin verimlilik doktrini'dir. Dış ticaretin dinamik kazançları aşağıdaki şekilde özetlenebilir (Fu, 2004, s. 10):

- Birincisi, uluslararası ticaret pazarın kapsamını genişleterek, işbölümünü iyileştirir ve ülke içindeki genel verimlilik düzeyini yükseltir. Burada ihracat, işgücünün becerisini artıran ve ölçek ekonomisi yaratan dinamik bir güç olarak görülüyor.
- İkincisi, ticaret, uluslararası bilgi aktarımı için bir kanal olabilir. Örneğin, diğer ülkelerle pazarlama bağlantıları, ürün farklılaştırması için fikirler sağlayabilir.
- Üçüncüsü, güçlü uluslararası rekabetin baskıları, firmaları maliyetleri düşürmeye ve yönetimsel ve örgütsel verimsizlikleri ortadan kaldırmaya zorlayabilir.
- Dördüncüsü, ticaretin bir sonucu olarak pazar büyüklüğünün genişlemesi nedeniyle, ticaret yapan ülkelerin araştırma ve geliştirme (Ar-Ge) harcamaları artar. Bu ise ülkelerin ölçek ekonomilerinden

¹ X-verimlilik, firmalar tarafından eksik rekabet koşulları altında sürdürülen verimlilik derecesini ifade eder. Bu bağlamda verimlilik, çalışan verimliliği ve üretim verimliliği dahil olmak üzere girdilerinden maksimum çıktı elde eden bir şirket anlamına gelir.

yararlanmalarına ve ihracatın genişlemesi yoluyla teknolojik yeniliğin teşvikine yol açar.

- Son olarak, yabancı temaslar ve rekabetçi baskılar, ihracatçıların niteliklerini yükseltir.

Ancak ticaretin dinamik etkilerinin olumlu mu yoksa olumsuz mu olacağı açık değildir. Bir ekonomiyi ticarete açmak rekabeti artırarak yeniliği etkileyebilir. Genel olarak, teknolojik değişime ve yeniliğe yapılan yatırım da, beklenen karlar tarafından teşvik edilecektir. Bu, ticaretin ithalatla rekabet eden sektörlerde yeniliğin azalmasına ve ihracat sektörlerinde artırmasına neden olabilir. İthalat rekabeti belirli endüstrilerdeki getirileri azaltırsa, firmalar yenilik için daha fazla harcama ve çabadan ziyade daha azını yapabilirler. Buna ek olarak, araştırma önemli bir sabit maliyet bileşenine sahip olduğundan, ölçek genellikle Ar-Ge harcamalarının getirilerinde önemli bir faktördür. Yine, faaliyet ölçeği ticaret tarafından azaltılan ithalatla rekabet eden sektörlerde genel olarak daha az Ar-Ge harcaması, küresel pazarlardaki yenilik kazanımlarının daha büyük olması muhtemel olduğu için faaliyet ölçeği genişleyen ihracat sektörlerinde ise daha fazla harcama beklenebilir (Lawrence & Weinstein, 1999, s. 5-6).

İhracatın genişlemesi ve dış pazarlara açılma, sağladığı olumlu etkiler nedeniyle ekonomik büyümenin temel belirleyicilerinden biri olarak görülmektedir. Örneğin, gelişen bir ihracat sektöründeki firmalar, verimli kaynak tahsisi ve daha fazla kapasite kullanımı sağlayarak, ölçek ekonomilerinden ve dış pazar rekabetinin teşvik ettiği artan teknolojik yeniliklerden yararlanabilir. Dahası, ihracat, daha fazla ara malı ithalatına izin veren döviz sağlayabilir, bu da sermaye oluşumunu artırır ve böylece ekonomik büyümeyi teşvik edebilir (Awokuse T. , 2007, s. 389-390).

Dış ticaretin gelişmekte olan ülkelerinin ekonomik büyümesine katkıda bulunabileceği aşağıdaki önemli faydalı etkileri vardır: Ticaret, aksi takdirde eksik istihdam edilen yerel kaynakların tam olarak kullanılmasına yol açabilir. Yani, ticaret yoluyla, gelişmekte olan bir ülke, yetersiz iç talep nedeniyle kullanılmayan kaynaklarla, üretim sınırı içindeki verimsiz bir üretim noktasından ticaretle üretim sınırındaki bir noktaya geçebilir. Böyle bir ülke için ticaret, fazlalık için bir çıkış ya

da potansiyel tarımsal mal ve hammadde fazlası için bir çıkış noktası olacaktır. Bu gerçekten de birçok gelişmekte olan ülkede, özellikle Güneydoğu Asya ve Batı Afrika'da meydana geldi. Ayrıca, pazarın büyüklüğünü genişleterek ticaret, işbölümünü ve ölçek ekonomilerini mümkün kılar. Bu, gelişmenin ilk aşamalarında küçük ekonomilerde hafif imalatların üretiminde özellikle önemlidir. Ticaret ayrıca gelişmiş ülkelere gelişmekte olan ülkelere uluslararası sermaye akışını teşvik eder ve kolaylaştırır. Brezilya ve Hindistan gibi birkaç büyük gelişmekte olan ülkede, yeni mamul ürünlerin ithalatı, bu malların verimli yerli üretimi mümkün hale gelene kadar iç talebi canlandırdı. Son olarak, uluslararası ticaret mükemmel bir tekel karşıtı silahtır çünkü yerli üreticilerin yabancı rekabeti karşılamak için daha fazla etkinliğini teşvik eder. Bu, diğer emtiaların yerli üretiminde girdi olarak kullanılan ara veya yarı mamullerin maliyetini ve fiyatını düşük tutmak için özellikle önemlidir (Salvatore, 2013, s. 335).

1950'ler, 1960'lar ve 1970'lerde, çoğu gelişmekte olan ülke, sanayileşmek için güçlü bir ithal ikamesi politikası seçtiler. İşleme derecesi ile keskin bir şekilde artan etkin tarife oranlarıyla bebek endüstrilerini korudular. Bu, ilk başta, daha sonra bu parçaların ve ara ürünlerin daha fazlasının yurtiçinde üretilebileceği umuduyla, yabancı parçaların montajının nispeten basit adımını teşvik etmek için yapıldı (geri bağlantı). Yerli sanayilerin yoğun bir şekilde korunması, gelişmekte olan ülkelere tarife fabrikalarının kurulmasını da teşvik etti. Ancak sonuç olarak, ithal ikamesi yoluyla sanayileşmeyi vurgulayan gelişmekte olan ülkeler (Hindistan, Pakistan ve Arjantin gibi) diğer gelişmekte olan ekonomilerden (Hong Kong, Kore ve Singapur gibi) çok daha yavaş büyüme kat ettiler. Bu nedenle, 1980'lerden başlayarak, daha önce ithal ikameci sanayileşme stratejisi izleyen birçok gelişmekte olan ülke, ticareti serbestleştirmeye ve dışa yönelimi benimsemeye başladı. Genel olarak reformlar, ortalama tarife oranlarında ve nicel ithalat kısıtlamalarında çarpıcı bir azalma ve basitleştirme içeriyordu. Bunlar da, ihracatın ve ithalatın toplamının GSYİH'ya oranı olarak ölçüldüğü üzere, çok daha yüksek bir açıklık derecesi, toplam ihracatta imalat sanayii oranında keskin bir artış ve liberalleşen ekonomiler için daha yüksek büyüme oranları ile sonuçlandı. Ticaret reformları, zaman içinde birkaç küçük tereddütlü

adımından ziyade tek bir cesur hamleyle başlatıldığında ve enflasyonla mücadele önlemleriyle birlikte yapıldığında en başarılı oldu (Salvatore, 2013, s. 347-349).

Dış ticaret ve ekonomik büyüme ilişkisi, dünya çapında gelişmekte olan ülkelerde ticaretin serbestleştirilmesi politikalarının başlatılmasıyla daha ön plana çıkmıştır. Dış ticaretin gelişmekte olan ekonomilerin büyümesi üzerindeki etkisine bakıldığında, gelişmiş ve gelişmekte olan ekonomilerin iktisatçıları ve politika yapımcıları arasında fikir ayrılığı oluşmaktadır (Vijayasri, 2013, s. 114).

Bir grup iktisatçı örneğin, Savvides (1998); Barro (2000); Milanovic (2002); Goldberg ve Pavcnik (2007); ve b. dış ticaretin gelişmekte olan ülkelerin ekonomik ve mali senaryolarında olumsuz değişikliklere neden olduğu görüşündedir. Onlara göre ticaretten elde edilen kazançlardan daha çok dünyanın gelişmiş ülkeleri faydalanmakta ve gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasındaki fark daha da büyümektedir. Serbestleşmenin bir sonucu olarak, bu ülkelerdeki yeni doğan sanayilerin çoğu ve devlet koruması altında faaliyet gösteren pek çok sektör küresel rakipleriyle rekabet etmekte zorlandı ve birçoğu faaliyetlerini kapatmak zorunda kaldılar.

Küreselleşme ve dış ticaretten yana konuşan diğer iktisatçılar grubu örneğin, Edwards (1993); Krueger (1997); Gundlach ve Nunnenkamp (1996); Zahonogo (2017); ve b. dış ticaretin gelişmekte olan ülkelerin ekonomik büyümesi üzerinde olumlu etkilere sahip olduğu görüşüne sahip bulunmaktalar. Onlara göre ticaretin serbestleştirilmesi politikalarını takip eden gelişmekte olan ülkeler, küreselleşmenin ve dış ticaretin tüm olumlu etkilerinden faydalanmışlardır.

Ticaret teorisi, bu pozitif ticaret-gelir ilişkisini destekleme eğilimindedir, ancak belirli teorik çalışmalar, ticaretin geliri etkilediği temel kanallar hakkındaki tahminlerinde farklılık gösterir. Örneğin, Didier ve Pinat'a göre dış ticaretle ilgili büyüme etkilerinin, özellikle teknoloji yayılımı ve öğrenme yayımlarıyla ilişkili etkilerin kapsamını keşfetmenin tamamlayıcı bir yolu, küresel değer zincirlerine odaklanmaktır. Ülkeler arasında üretim aşamalarının ve süreçlerinin dağılımı ile karakterize edilen küresel değer zincirlerinin gelişimi, değişen ekonomik küreselleşme kalıplarının önemli bir yönüdür (Didier & Pinat, 2017, s. 2-5). Didier

ve Pinat (2017), küresel ticaret ağının çekirdek ülkeleri ile ticaretin payındaki artışın aynı zamanda daha yüksek büyüme ile ilişkili olduğunu bulmuşlardır.

Diğer taraftan, ülkelerin coğrafi özellikleri gelirlerinden veya hükümet politikalarından ve geliri etkileyen diğer faktörlerden etkilenmez. Daha genel olarak, bir ülkenin coğrafi özelliklerinin ticaret üzerindeki etkileri dışında gelirleri üzerinde de önemli etkileri olabileceği düşünülebilir (Frankel & Romer, 1999, s. 380). Bu nedenle, Frankel ve Romer, ticaretin gelir üzerindeki etkisinin araçsal değişken tahminlerini elde etmek için ülkelerin coğrafi özelliklerinin kullanılabileceğini öngörmüşlerdir. Sonuç olarak Frankel ve Romer, ülkelerin coğrafi özellikleriyle donatılan ticaretin, gelir üzerinde büyük ve güçlü bir pozitif etkiye sahip olduğunu göstermiştir.

Dollar ve Kraay (2003) ise kurumların bir ülkenin ekonomik performansının en önemli belirleyicilerinden biri olduğunu belirtmişler. Dollar ve Kraay’a göre daha iyi kurumlara sahip ülkeler ve daha fazla ticaret yapan ülkeler daha hızlı büyüyor. Daha fazla ticarete elverişli coğrafi özelliklere sahip ülkeler aynı zamanda daha iyi kurumların geliştiği ülkelerdir. Daha iyi kurumlara sahip ülkeler de daha fazla ticaret yapma ve daha fazla gelir elde etme eğilimindedir.

Elbette ticaret ve büyüme arasındaki ilişkiye dair ampirik kanıtların sağlam olduğu konusunda tam bir fikir birliği bulunmamaktadır. Örneğin, Rodriguez ve Rodrik (2001) ve Rodrik, Subramanian ve Trebbi (2004), uluslararası ticaret politikasının diğer pek çok ekonomi politikasıyla yakından ilişkili olabileceğini ve bu nedenle ticaretin etkileri ile diğerleri arasında ayırım yapmanın zor olduğunu ve bulguların iddia edilenden daha az sağlam olduğunu iddia etmişlerdir.

Dış ticaret ve ekonomik büyüme arasındaki doğrudan bağlantıyı varsaymadaki bir zorluk kaynağı, ticaret politikasının veya açıklık göstergelerinin ölçümü ile ilişkilidir. Genel olarak, ticaret politikasının mükemmel bir göstergesi yoktur ve çoğu durumda ticaret politikasını doğru bir şekilde ölçmek kolay değildir. Daha da önemlisi, ticaret politikalarının etkileri ülkeler arasında farklılık gösterebilir ve bu nedenle bir ekonomideki ticaret politikasının etkisini benzer özelliklere sahip

diğer ekonomilere de genellemek sahte sonuçlar verebilir (Nowak-Lehmann D, 2000, s. 13).

Bu politikalar ve etkileri hakkında pek çok soru olmasına rağmen, ticaret, ekonomik büyüme ve devlet politikaları hakkında Krueger (1990), Asya Kaplanları olarak bilinen Tayvan, Singapur, Hong Kong ve Güney Kore ülkeleri için, eğilimlerle tutarlı bir hipotez ortaya koymuştur. İlk olarak, dışa dönük ticaret stratejilerini benimseyen ülkelerin başarısının nedenlerinden biri, ihracata yönelik bir yönelimin, büyümeye karşı olan tüm ekonomik politikalar üzerinde bir disiplin ve kısıtlamalar getirmesidir. İkincisi, hızlı ekonomik büyüme ile uyumlu olarak piyasaların liberalizasyonunun ve düzgün işleyişinin kapsamı, kişi başına düşen çıktı düzeyi ile birlikte artmaktadır.

Muhtemelen dışa açıklığın ölçülmesindeki zorluk nedeniyle, farklı araştırmacılar ticari açıklığın ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini incelemek için birçok farklı ölçü kullanmışlardır. Yanikkaya'nın da literatürde önemli bir yer tutan çalışmasında kullandığı gibi, ticarete açıklık ölçüsü beş kategoride ele alınmaktadır (Yanikkaya, 2003):

Birincisi, en temel açıklık ölçüsü, ihracat artı ithalatın GSYİH'ye bölünmesi olan basit ticaret paylarıdır. Çok sayıda çalışma GSYİH'deki ticaret paylarını kullanmış ve büyüme ile pozitif ve güçlü bir ilişki bulmuştur. Ayrıca GSYİH içindeki ihracat payları ve ithalat payları da kullanılmakta ve ülkeler arası büyüme regresyonlarına pozitif etki etmektedir. Dolayısıyla, büyüme regresyonlarına ihracat ve ithalat paylarının dahil edilmesinin, yeni büyüme ve yeni ticaret teorileri tarafından önerilen uluslararası ticaret ve büyüme arasındaki ilişkinin anlaşılmasında önemli bir rol oynamaktadır.

İkinci kategori, ortalama tarife oranlarını, ihracat vergilerini, uluslararası ticaretteki toplam vergileri ve tarife dışı engellerin endekslerini içeren ticaret kısıtlamalarını içerir. Bu ticaret kısıtlama önlemlerinin hiçbirisi ölçüm hatası içermiyor. Bu konuda yapılan çalışmaların çoğu, ticaret kısıtlamalarının, ülkelerin gelişmişlik düzeyi ve büyüklüğü ne olursa olsun, büyüme için zararlı olduğunu varsaymıştır.

Üçüncü kategori, ülkelerin ticaret yönelimlerinin bir ölçüsü olarak ikili ödeme düzenlemelerini içerir. İkili ödeme düzenlemeleri, iki ülke arasındaki ticaret dengelerinin genel çözüm yöntemini tanımlayan bir anlaşmadır.

Dördüncü ölçü kategorisi döviz kurunu kullanır. Bu kategoride en sık kullanılan ölçü, döviz piyasasında fiyatların tayinleme fonksiyonunun başarısını gösteren karaborsa primidir. Büyüme literatüründe, karaborsa primi, ticaret kısıtlamalarının ciddiyetini göstermek için sıklıkla kullanılmaktadır.

Son olarak, ticarete açıklığın büyüme üzerindeki etkilerini test etmek için bazı yazarlar tarafından oluşturulan ticaret yönelimi endekslerini (Leamer'in, 1988 açıklık endeksi, Dollar'ın, 1992 fiyat bozulması ve değişkenlik endeksi ve Sachs ve Warner'ın, 1995 açıklık endeksi gibi) ele almıştır. Bu çalışmaların temel iddiası, dışa dönük ekonomilerin tutarlı bir şekilde içe dönük ekonomilerden daha iyi performans göstermesidir. Bu endekslere duyulan ihtiyaç kısmen, çoğu ticaret açıklığı ölçüsünün birbirleriyle ilişkisiz veya zayıf bir şekilde ilişkili olmasından ve tek bir açıklık ölçüsünün diğerlerinden üstün olmamasından kaynaklanmaktadır.

Yanikkaya (2003), çok çeşitli ticari açıklık önlemleri ile büyüme arasındaki ilişkiyi inceleyerek, GSYİH içindeki ticaret payları, ihracat payları ve ithalat payları ile büyüme arasında anlamlı ve pozitif bir ilişki olduğu sonucuna ulaşmıştır. Bununla birlikte, ticaret engellerinin büyüme etkilerine ilişkin geleneksel görüşün aksine, ticaret engellerinin pozitif olduğunu ve çoğu spesifikasyonda özellikle gelişmekte olan ülkeler için büyüme ile önemli ölçüde ilişkili olduğunu bulmuştur. Diğer bir deyişle, çalışmada kullanılan tüm ticaret engelleri ölçülerinin, büyüme ile negatif ancak önemsiz bir şekilde ilişkili olan cari hesap ödemelerindeki kısıtlamalar dışında, büyüme ile anlamlı ve pozitif bir ilişki içinde olduğu sonucuna ulaşmıştır.

Sachs ve Warner (1995), ekonomik büyümenin temel belirleyicilerinden biri olarak ekonominin açıklık derecesinin önemini vurgulayarak, çalışmada aşağıdaki dört sonuca ulaşmıştır:

- Açık ülkeler için koşulsuz yakınsamaya dair güçlü kanıtlar varken, kapalı ülkeler için koşulsuz yakınsamaya dair hiçbir kanıt yoktur.

- Kapalı ülkeler sistematik olarak açık ülkelere göre daha yavaş büyüyor ve bu da “iyi” politikaların önemli olduğunu gösteriyor.
- Ticaret politikasının rolü, diğer büyüme faktörlerini kontrol ettikten sonra da devam etmektedir.
- Zayıf ticaret politikaları, diğer faktörleri kontrol ederek büyümeyi doğrudan etkiliyor ve fiziksel sermaye birikim oranını da etkiliyor.

Sonuç olarak, daha gelişmiş bir ekonomik kalkınma için tek başına ihracat değil de ekonominin açıklık derecesi de önemli bir etmendir. Ancak gelişmekte olan ülkeler açıklığın potansiyel faydalarından tam olarak yararlanabilmek için, ekonomik kalkınma için kurumların oluşturulmasını da içeren tamamlayıcı bir yerel politikaya ihtiyaç duymaktadır (Snowdon & Vane , 2012, s. 575).

Diğer taraftan bazı çalışmalar, Dollar (1992), Irwin ve Terviö (2002), Lewer ve Berg (2003), Parikh ve Stirbu (2004) ve b. dış ticaret ve ekonomik büyümenin pozitif ve önemli ölçüde ilişkili olduğunu doğrulayan kapsamlı bir ampirik bulgu seti ortaya koymuşlardır. Birçok yazar, bireysel çalışmaların yöntemlerini ve sonuçlarını sorgulamış olsa da, ticaret ve büyümenin pozitif bir şekilde ilişkili olduğunu gösteren istatistiksel kanıtlar bugün geniş çapta kabul edilmektedir. Elbette bu ilişkiyi desteklemeyen çalışmalar da bulunmaktadır. Aşağıda, dış ticaret ve ekonomik büyüme ilişkisi ile ilgili ampirik çalışmalar incelenmiştir.

Salvatore ve Hatcher (1991), 1963-1973 ve 1973-1985 dönemleri için zaman serilerini kullanarak uluslararası ticaret ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi yirmi altı ülke için incelemişler. Sonuç olarak, uluslararası ticaretin gelişmekte olan ülkelerin çoğuna fayda sağladığı ve dışa yönelimin kaynakların daha verimli kullanımına ve büyümeye yol açtığı hipotezi ekonometrik sonuçlarla kısmen desteklenmiştir. Beke ki, 26 ülkenin 16’sı için yüzde on düzeyinde veya daha iyi düzeyde ihracat değişkeninin katsayısının pozitif olduğu ve istatistiksel olarak anlamlı olduğu bulunmuştur. Diğer taraftan, 26 ülkenin 11’i için sanayileşme değişkeninin pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı olduğu bulunmuştur.

Berg ve Schmidt (1994), 1960-1987 dönemi için zaman serisi verilerini kullanarak on yedi Latin Amerika ekonomisinde dış ticaret ve büyüme arasındaki

ilişkiyi incelemiştir. Sonuçlar, on yedi ülkenin çoğunluğu için ihracat artışı ile toplam ekonomik büyüme arasında pozitif bir ilişki olduğunu doğrulamaktadır. Sonuçlar, aynı zamanda Latin Amerika için ticaretin serbestleştirilmesi ve ihracata yönelik politikaların, üretim büyümesi açısından, kapalı bir ekonomi ortamında hükümet kontrolündeki yatırımlardaki geleneksel artışlardan çok daha yüksek bir getiri sağladığını göstermektedir.

Iqbal, Shaikh ve Shar (2010), 1998-2009 dönemi için üç aylık zaman serisi verilerini kullanarak Pakistan'daki doğrudan yabancı yatırım, uluslararası ticaret ve ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisini incelemişler. Değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisini test etmek için VECM kullanılmıştır. Sonuçta, ithalattan ihracata tek yönlü ve DYY ile ekonomik büyüme, ihracat ve DYY arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi olduğu bulunmuştur. Dahası, DYY ve ticaret, Pakistan'daki ekonomik büyümenin etkisini artıran iki önemli faktördür.

Akbay (2011), 1998-2010 dönemi için uluslararası ticaretin Türkiye ekonomisinin ekonomik büyümesindeki rolünü incelemiştir. GSYİH, ihracat ve ithalat arasındaki nedenselliğin yönünü test etmek için Granger nedensellik ve eşbütünleşme teknikleri kullanmıştır. Sonuçlar, ithalat ile GSYİH arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi ve GSYİH'tan ihracata tek yönlü nedensellik ilişkisi olduğunu göstermiştir. Ayrıca sonuçlar, ithalattan ihracata tek yönlü bir nedensellik ilişkisinin varlığını da ortaya koymuştur. Sonuç olarak, bulgular Türkiye ekonomisi için “ithalata dayalı büyüme” ve “büyümeye dayalı ihracat” hipotezlerini desteklemektedir.

Erdoğan ve Yıldırım (2013), 1990-2009 dönemi için Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'nde (Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan) ihracat, ithalat, sabit sermaye birleşimi ve iktisadi büyüme arasındaki nedensellik ilişkilerini incelemişlerdir. Çalışmada, ihracat ve ithalat hacmi ile sabit sermaye oluşumu arasında herhangi bir nedensellik ilişkisi bulunamamış, diğer taraftan ihracat hacmi ile hasıla arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi olduğu sonucuna varılmıştır.

Hye, Wizarat, ve Lau (2013), altı Güney Asya ülkesi için (Pakistan, Bangladeş, Hindistan, Sri Lanka, Nepal ve Butan) dış ticaret ve büyüme arasındaki ilişkiyi incelemişler. Durağanlık için ADF birim kök testlerini, uzun vadeli bir ilişki için ARDL yaklaşımını, uzun ve kısa dönem nedenselliğin yönü belirlemek için ise VECM kullanmışlar. Sonuç olarak ihracata dayalı büyüme modeli, Pakistan dışındaki tüm ülkeler için geçerliiyken, ithalata dayalı büyüme modelinin altı Asya ülkesinin tümü için geçerli olduğu saptanmıştır. Büyümeye dayalı ihracat modeli, Bangladeş ve Nepal dışındaki tüm ülkeler için geçerliiyken, büyümeye dayalı ithalat modelinin tüm ülkeler için geçerli olduğu saptanmıştır.

Klege ve Babyenda (2014), 1990-2012 yılları arasında Dünya Bankası kalkınma göstergelerinden elde edilen verileri kullanarak ve ampirik analiz için panel veri tahmin tekniklerini kullanarak Doğu Afrika Topluluğunda dış ticaretin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini incelemiştir. Sonuç olarak, dış ticaretin Doğu Afrika Topluluğu'ndaki ekonomik büyüme üzerinde hiçbir etkisi olmadığını, ancak doğrudan yabancı yatırımların (DYY), brüt sermaye oluşumu ve toplam işgücüne katılımın olumlu bir etkiye sahip olduğunu, enflasyonun ise önemsiz olduğunu bulmuştur.

Bayramov (2020), 1992-2018 dönemi için Azerbaycan'da dış ticaretin ithalat, ihracat ve serbestleşme oranlarının yoksulluk, istihdam ve gelir eşitsizliği üzerindeki etkisini incelemiştir. Bu amaçla Dickey-Fuller testi ve Granger nedensellik testleri uygulamıştır. Çalışmada, dış ticaretin ithalat, ihracat ve ticaret cirosu gibi bazı göstergelerinin ilk farklılıkları hane halkı gelirlerini olumlu etkilerken, dış ticaret açıklığının Azerbaycan'da hanehalkı geliri üzerinde önemli bir etkisi olmadığı, dış ticaret göstergeleri ve bunların ilk farklılıklarının yoksulluk oranı üzerinde nedensel etkiye sahip olmadığı sonucuna varılmıştır.

Alikhanli (2020), Azerbaycan'ın dış ticaret faaliyeti ile ekonomik büyümesi arasındaki nedensellik ilişkisini incelemiştir. Çalışmada, sıradan en küçük kareler (OLS) yöntemi ve bazı makroekonomik göstergeler arasında eşbütünleşme ve Granger nedensellik testleri kullanılmıştır. Sonuç olarak, ithalat ve GSYİH arasında nedensellik etkisi olmadığı, GSYİH büyümesi ve ihracat arasında nedensellik

ilişkisinin olduğu, ancak dış ticaret açıklığı ve ekonomik büyüme arasında bir nedensellik ilişkisinin olmadığı saptanmıştır. Bunun ana nedeni, büyük olasılıkla ülkenin GSYİH'sının büyük kısmının petrol ve gaz üretimiyle ilgili olmasıdır.

Singh ve Kumar (2020), 1995'ten 2018'e kadar yıllık zaman serisi verilerinin toplandığı Hindistan'ın GSYİH, ihracat ve ithalatı arasındaki uzun dönemli ilişkiyi incelemiştir. Sonuç olarak, Hindistan'ın GSYİH'sı ile ihracatı arasında çift yönlü ilişki bulunmuştur. Bu, Hindistan'ın GSYİH'sı arttıkça Hindistan'ın ihracatının da arttığını ve bunun tersi olduğunu kanıtlıyor. Hindistan'ın GSYİH'si ile ithalatı arasında ise tek yönlü bir ilişki bulunmuştur. Bu, Hindistan'ın GSYİH'sı arttığında, Hindistan'ın ithalatının da arttığı anlamına gelir. Bu bulgular, Hindistan'ın GSYİH'sını artırmak için ihracatı teşvik politikaları izlemesi ve gereksiz ithalatı caydırması veya ithal ikameci politikaları izlemesi gerektiğini göstermektedir.

Sanayileşme yolunda olan ülkeler genellikle iki strateji izlemektedirler. Bu stratejilerin dayandığı hipotezlerin birincisi ihracata yönelik üretim gerçekleştirecek ihracata dayalı büyüme hipotezi ve ikincisi ise malların yurt içinde üretilmesine yönelik ithalata dayalı büyüme hipotezidir. Genellikle ithalata dayalı ve ihracata dayalı büyüme hipotezlerinin birbirlerinin zıddı veya alternatifi olduğu düşünülmekle birlikte, birbirlerini tamamlayan hipotezler olduğuna yönelik görüşler de mevcuttur (Saçık, 2009, s. 163). Aşağıda bu iki hipotezin özellikleri incelenmiştir.

1.1.1. İhracata Dayalı Büyüme Hipotezleri

Ricardo'nun karşılaştırmalı üstünlük teorisi, ülkelerin diğer ülkelere kıyasla en verimli oldukları metallerin üretiminde uzmanlaşmaları ve bu malları dünyanın geri kalanıyla ticaret yapmaları gerektiğini açıklar. Bir ülkenin kendi mallarını ihraç edebileceğini ve dolayısıyla ihtiyacı olan diğer malları ithal edebileceği yabancı para birimini artırabileceğini söylemek mümkündür. Bir ülke, ihtisas mallarını ne kadar iyi üretirse, ihracatından o kadar çok gelir elde eder ve ithalatı o kadar çok sağlayabilir. Bu ticaret teorisi, ekonomi politikası için yeni bir yön, yani ihracata dayalı büyüme hipotezi doğurmuştur (Taban & Aktar, 2008, s. 1537).

İhracat ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki, dış pazarlara maruz kalmaktan kaynaklanan potansiyel pozitif dışsallıklara bağlanmıştır. Daha spesifik olarak, ihracat üç şekilde büyümenin motoru olarak görülebilir. Birincisi, ihracat artışı, toplam çıktının bir bileşeni olarak doğrudan çıktı büyümesi için bir katalizör olabilir. Yurt içi ihraç edilebilir ürünlere yönelik dış talepteki artış, ihraç edilebilir sektördeki istihdam ve gelirdeki artış yoluyla çıktıda genel bir büyümeye neden olabilir. İkinci olarak, ihracat büyümesi, verimli kaynak tahsisi, daha fazla kapasite kullanımı, ölçek ekonomilerinden yararlanma ve dış pazar rekabeti nedeniyle teknolojik gelişmenin teşvik edilmesi gibi çeşitli yollarla da dolaylı olarak büyümeyi etkileyebilir. Üçüncüsü, genişletilmiş ihracat, sermaye oluşumunu artıran ve böylece çıktı büyümesini teşvik eden ara malı ithalat seviyelerinin artmasına izin veren döviz sağlayabilir (Awokuse T. , 2008, s. 162).

İhracata dayalı büyüme hipotezi, ihracat genişlemesinin uzun vadeli ekonomik büyümeyi teşvik etmede kilit bir faktör olduğunu varsaymaktadır. İhracata dayalı büyüme hipotezini teorik olarak gerekçelendirmek için birkaç argüman ileri sürülebilir. Talep yönünden bakıldığında, iç talebin genişlemesine dayalı herhangi bir ekonomik itkinin hızla tükenmesi gerektiğinden, küçük iç pazarlarda sürdürülebilir talep büyümesinin sürdürülemeyeceği söylenebilir. İhracat pazarları, aksine, neredeyse sınırsızdır ve bu nedenle talep tarafında büyüme kısıtlamaları içermez. Bu nedenle, toplam talebin bir bileşeni olarak ihracat, gelir artışı için bir katalizör olabilir (Herzer, Nowak-Lehmann, & Siliverstovs, 2006, s. 309).

Ek olarak ihracata dayalı büyüme hipotezi, ürün ve endüstri yaşam döngüsü hipotezinin bir parçası olarak görülebilir. Bu hipotez, ekonomik büyümeyi birincil malların ihracatı ile başlayan bir döngü olarak tanımlar. Zamanla, ekonomik büyüme ve bilgi, tüketici talebi de dahil olmak üzere yerel ekonominin yapısını değiştirir ve bu da daha teknoloji yoğun yerli sanayiye ihracata başlamaya sevk eder. İç talep azaldıkça, ekonomik büyüme teknolojik olarak gelişmiş ihracattan kaynaklanmaktadır (Giles & Williams, 2000, s. 263).

Melo ve Robinson'a (1992) göre ihracata dayalı büyüme stratejisi izleyen ülkeler ilk olarak, yüksek büyüme oranları elde ederek, GSYİH'deki ticaret paylarını

artırarak ve ara girdilerin kullanımında hızlı artışlar ve ticarete konu olan mallara olan talebin artmasının yol açtığı dengesiz büyüme ile karakterize edilen dramatik yapısal değişikliklerle sanayileşmişlerdir. Tipik olarak, sanayileşmenin ilk aşaması hafif imalat tarafından yönetilir ve bunu ara ve sermaye malları sektörlerinin gelişimi izler. İkincisi, sanayileşme ile ilişkili dönüşüm sırasında ekonomik büyüme oranında bir hızlanma yaşanmasıdır. Toplam büyüme ile toplam faktör verimliliği büyümesi arasında pozitif bir korelasyon (ekonomi düzeyinde) vardır. Bu gözlemlerin ortak bir açıklaması, genişleyen sanayi sektörlerinin kültürel ve geleneksel sektörlerle kaynak çekmesi nedeniyle faktör pazarlarında dinamik dengesizlik düzeltilmesinin devam etmesidir. Üçüncüsü ise bu stratejiyi takip eden ülkeler için kendi ayrışmalarının arz yönlü kaynakları, diğer gelişmekte olan ülkelerin modelinden çok gelişmiş ülkelerin modeline benzemektedir. Bu ülkeler için, sermaye birikiminin ve toplam faktör verimliliği büyümesinin toplam çıktı büyümesine katkıları diğer gelişmekte olan ülkelere göre daha yüksektir.

Dışa dönük bir stratejinin parçası olarak, yeni bir dizi politika, uyum ve istikrar programlarına dahil olan gelişmekte olan ülkelerdeki politika yapımcılar için hızla önemli bir bileşen haline geldi. Bu atmosferde, çok sayıda hükümet, sübvansiyonlar ve vergi muafiyetleri gibi çeşitli mekanizmalar ve araçlar kullanarak ihracatı teşvik etmeye başladı. Sonuç olarak, 1980'lerin ortalarına gelindiğinde, kalkınma ekonomisi, ekonomik büyüme, uyum ve istikrar programları ile ilgili ekonomi literatürü, hızla içe dönük yaklaşımı reddetmiş ve bir anda ihracata dayalı stratejiye büyük önem vermeye başlamıştır. Gelişmekte olan ülkelerdeki çoğu makroekonomik teorisyen ve politika yapıcı, bu planı takip ederek ülkelerinin geçmişin yüksek büyüme oranlarını elde edeceği veya yeniden kazanacağı görüşündeler (Medina-Smith, 2000, s. 3).

Bu görüşü takiben politika yapımcılar ve akademisyenler tarafından gelişmekte olan ülkelerde ekonomik büyümeyi teşvik etmede ithal ikameci stratejilere göre ihracat odaklı teşvik stratejileri tercih edilmektedir. Bu, aşağıdaki nedenlerden kaynaklanmaktadır (Abdulnasser & Manuchehr , 2000, s. 355-356):

- İhracat, küçük açık ekonomiler için ölçek ekonomilerinden yararlanmaları kolaylaştırır;
- İhracat, sermaye malları ve ara malların ithalatındaki artışlara izin vermek için bağlayıcı döviz kısıtlamasını gevşetir;
- İhracat, artan rekabet yoluyla verimliliği artırır;
- İhracat, yabancı alıcıların önerileri ve yaparak öğrenme yoluyla uzun vadede teknik bilginin yayılmasını teşvik eder.

Bu nedenle, uluslararası ticaret ve kalkınma teorisi, ihracat büyümesinin ekonomik büyümeye olumlu katkıda bulunduğunu göstermektedir.

Bununla birlikte, bazı argümanlar, ihracata dayalı büyüme hipotezinin öngördüğü olumlu verimlilik etkilerinin, gelişmekte olan ülkelerde mutlaka meydana gelmediğini göstermektedir. Bir endişe, birçok gelişmekte olan ülkenin birincil emtia ihracatına büyük ölçüde bağımlı olmasıdır. Bu tür ihracatlar, ekonomilerin sürdürülebilir büyüme için gerekli birçok dışsallığın üretildiği rekabetçi imalat sektörlerinden uzaklaşmasına yol açabilir. Ayrıca, birincil mal ihracatı büyük fiyat ve hacim dalgalanmalarına maruz kalma eğilimindedir. Bu nedenle artan ihracat, makroekonomik belirsizliğin artmasına neden olabilir ve bu da ekonomik planlama çabalarını engelleyebilir ve yerli yatırımın miktarını ve verimliliğini azaltabilir (Dreger & Herzer, 2013, s. 43).

Diğer bir endişe ise, birçok gelişmekte olan ülke, hem sektörler arasındaki faktör hareketliliğini hem de faktör fiyatlarının esnekliğini sınırlayan aşırı iş ve işgücü düzenlemelerine tabidir. Ciddi faktör-piyasa kusurlarının olduğu böyle bir senaryoda, ihracattaki bir artış işsizlik veya eksik istihdamla ve bunun sonucunda da üretkenlik kayıplarıyla ilişkilendirilebilir.

Diğer taraftan, Yaghmaian (1994), ihracatın üstün ekonomik performansa (daha yüksek çıktı büyümesi) yol açtığına dair neoklasik hipoteze eleştirel yaklaşmaktadır. Bele ki bazı ürünlerde rekabet avantajı ve maliyet avantajı elde eden gelişmekte olan ülkelerdeki daha üretken firmalar, ürünlerine talep aramak için dünya pazarına girerler. İhracat pazarına giriş, başarılı sanayileşme ve ekonomik büyümenin mantıksal sonucudur. Gelişmekte olan ülkeler, ölçek ekonomilerinden ve

daha büyük bir ihracat pazarının sağladığı diğer avantajlardan ancak bu aşamada başarılı bir şekilde yararlanabilir. Bu nedenle, kalkınma sonunda talebin bileşiminde coğrafi bir değişiklik ve ihracatın toplam talep içindeki payındaki artışla sonuçlanabilir. Bu senaryoda, ihracat artışından önce, ekonomideki yapısal değişikliklerin şart koştuğu toplam çıktı büyümesi gelir. Bu nedenle, Yaghmaian, hem ihracatın hem de ekonomik büyümenin gelişme ve yapısal değişim sürecinden kaynaklandığını savunmaktadır.

İhracata dayalı büyüme hipotezi, ampirik olarak çok sayıda araştırmacı tarafından analiz edilmiştir. Balassa (1978), seçilmiş on bir az gelişmiş ülke için ihracat ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi analiz etmiş. Sonuç olarak, ihracat genişlemesinin ekonomik büyüme oranlarını olumlu yönde etkilediğini bulmuştur. Dahası, bu çalışma, ihracata dayalı sanayileşme stratejilerini destekleyen kanıtlar sunmaktadır.

Kavoussi (1984), 1960-1978 dönemine ait verileri kullanarak yetmiş üç gelişmekte olan ülkeden oluşan bir örnekleme ihracatın genişlemesi ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Hem düşük hem de orta gelirli ülke gruplarında ihracat genişlemesinin daha iyi ekonomik performansla ilişkili olduğunu ve bu ilişkinin önemli bir nedeninin ihracatın toplam faktör verimliliği üzerindeki olumlu etkisi olduğunu göstermektedir. Çalışma ayrıca, ihracatın emtia bileşiminin ihracatın genişlemesi ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiye etkisinin daha gelişmiş gelişmekte olan ekonomilerde önemli olduğunu göstermektedir.

Jung ve Marshall (1985), ihracat büyümesi ve ekonomik performans arasındaki ilişkiyi araştırmak için Granger nedensellik testi uygulamıştır. İncelenen otuz yedi ülkenin dördünde ihracata dayalı büyümenin desteklendiğini bulmuşlar. Bu dört ülke Endonezya, Mısır, Kosta Rika ve Ekvador'dur. Ayrıca İran, Kenya ve Tayland'dan elde edilen sonuçlar büyümeye dayalı ihracat hipotezini desteklerken, Yunanistan ve İsrail ise büyümeyi düşürücü ihracat hipotezini desteklenmiştir. Benzer şekilde, hızlı büyüme oranına sahip ülkelerde, yani Güney Kore, Tayvan ve Brezilya'da, ihracata dayalı büyüme hipotezini destekleyen hiçbir istatistiksel kanıt bulunamamıştır.

Chow (1987), sekiz Yeni Sanayileşen Ülkede ihracat büyümesi ve endüstriyel büyüme arasındaki nedensel ilişkiyi araştırmıştır. Nedensellik testinin sonuçları, ülkelerin çoğu için, ihracat büyümesi ile endüstriyel büyüme arasında güçlü bir çift yönlü nedensellik olduğunu göstermektedir. Bu bulgular ihracata dayalı büyüme hipotezini desteklemektedir, zira ihracattaki genişleme sadece milli gelirin büyümesini teşvik etmekle kalmaz, aynı zamanda gelişmekte olan ülkelerde yapısal dönüşümlere de yol açar.

Ahmad ve Kwan (1991), Afrika'daki 47 gelişmekte olan ülke için tutarlı bir veri setinden ihracat ve milli gelir arasındaki ilişkiyi araştırırken Granger nedensellik testlerini kullanmışlar. Granger nedensellik testleri, ihracat ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi standart regresyon modelleriyle mümkün olandan daha iyi bir şekilde ele alır. Sonuçta, ihracattan ekonomik büyümeye ya da tam tersine nedensel bir ilişki bulunamamıştır.

Xu (1996), otuz iki ülke için ihracat ve GSYİH arasındaki nedensel ilişkiyi araştırmıştır. Çalışmanın sonuçları, ihracata dayalı büyüme hipotezinin ekonomilerin yarısından fazlası tarafından desteklendiğini ve ekonomilerin yaklaşık üçte biri tarafından hem dışa hem de içe dönük politikaların güçlü bir şekilde desteklendiğini göstermektedir. Tayvan, Hong Kong ve Kore gibi başarılı ihracatı teşvik edici politikalarıyla tanınan ekonomilerin tümü bu çalışmada bu şekilde tanımlanmıştır.

Al-Yousif (1997), 1973-1993 döneminde Suudi Arabistan, Birleşik Arap Emirlikleri, Kuveyt ve Umman'ın ekonomik büyümesinde ihracatın rolünü incelemiştir. Ampirik sonuçlar, ihracatın dört Arap Körfezi ülkesindeki ekonomik büyüme üzerinde olumlu ve önemli bir etkiye sahip olduğunu göstermiştir.

Shan ve Sun (1998), ihracata dayalı büyüme hipotezi bağlamında Çin'deki ihracat ve ekonomik büyüme arasındaki nedensellik bağlantısını incelemek için Toda ve Yamamoto (1995) tarafından geliştirilen nedensellik testinin zaman serisi kavramlarını kullanmıştır. Sonuçlar, Çin'deki ihracat ve ekonomik büyüme arasında çift yönlü bir nedensellik olduğunu göstermiştir. Dolayısıyla, ihracattan endüstriyel üretime tek yönlü bir nedensel sıralama olarak tanımlanan ihracata dayalı büyüme hipotezi, Çin örneğinde reddedilmiştir.

Awokuse (2003), ihracata dayalı büyüme hipotezinin Kanada için geçerli olup olmadığını Granger nedensellik analiziyle araştırmıştır. Sonuç olarak, kısa vadede ihracata dayalı büyüme hipotezi için destek bulmanın yanı sıra, eşbütünleşme analizi ve vektör otoregresyon (VAR) modelinden elde edilen sonuçlar uzun vadede de ihracata dayalı büyüme hipotezinin Kanada için geçerli olduğunu saptamıştır.

Halıcıoğlu (2007), 1980-2005 dönemi için üç aylık verileri kullanarak Türkiye’de ihracata dayalı büyüme hipotezinin geçerliliğini araştırmıştır. Nedenselliğin yönünü belirlemek, değişkenler arasında uzun vadeli bir ilişkinin varlığını test etmek için Eşbütünleşme ve Granger nedensellik testi uygulamıştır. Sonuç olarak, ihracata dayalı büyüme hipotezinin Türkiye için geçerli olduğu saptanmıştır.

Gül ve Kamacı (2012), gelişmiş (1980 – 2010) ve gelişmekte olan ülkeler (1993 – 2010) için dış ticaretin büyüme üzerine etkisini Pedroni eşbütünleşme testi ve Granger nedensellik testi kullanarak incelemişler. Sonuç olarak, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelere, büyümeden ithalata ve ihracata doğru bir nedensellik ilişkisi bulunamamıştır. Öte yandan, hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelere, ithalat ve ihracattan büyümeye doğru bir nedensellik ilişkisi olduğu saptanmıştır.

1.1.2. İthalata Dayalı Büyüme Hipotezleri

İthalata dayalı büyüme hipotezi, herhangi bir ülkenin ilk olarak sermaye mallarını ve ileri teknoloji mallarını ithal ettiğini ve bunun da endüstriyel altyapının gelişmesine yol açtığını ve dolayısıyla ekonomik büyümeyi desteklediğini belirtir (Hanson, 1982).

İthalata dayalı büyüme hipotezi, döviz tasarrufu sağlamak ve sanayileşmeyi ve yerel girişimciliği teşvik etmek için nispeten büyük bir iç pazara hitap eden yerel olarak sahip olunan endüstrilerin teşvikine odaklanır. Bu strateji kapsamında, yerli sanayiler, devlet düzenlemeleri ve yüksek ithalat tarifeleri yoluyla dış rekabetten korunmaktadır. Bazı ülkelerde tüm sektörler korunurken, diğerlerinde sadece devlete ait sektör korumadan yararlanmaktadır (Kuruvilla, 1996, s. 636).

Gelişmekte olan ülkeler açısından ithalata dayalı büyüme hipotezinin avantaj ve dezavantajları vardır. Avantajları ilk olarak, emtia ithalatının kanıtladığı gibi, endüstriyel ürün pazarı zaten mevcuttur, böylece ithalatın yerini alacak bir endüstrinin kurulmasında riskler azaltılır. Gelişmekte olan ulusların iç pazarlarını dış rekabete karşı korumaları, gelişmiş ülkeleri mamul ihracatlarına karşı ticaret engellerini düşürmeye zorlamaktan daha kolaydır. Yabancı firmalar, gelişmekte olan ülkelerin tarife duvarını aşmak için sözde tarife fabrikaları kurmaya teşvik edilir. Bu avantajlara karşı aşağıdaki dezavantajlar vardır: Yerli sanayiler, yabancı rekabetten korunmaya alışabilir ve daha verimli hale gelmek için hiçbir teşvike sahip olmayabilir. İthal ikamesi, verimsiz endüstrilere yol açabilir, çünkü birçok gelişmekte olan ülkede iç pazarın küçüklüğü, ölçek ekonomilerinden yararlanmalarına izin vermemektedir. Daha basit imal edilen ithalatın yerini yerli üretimin almasından sonra, daha sermaye yoğun ve teknolojik olarak gelişmiş ithalatın yerini yerli üretimin alması gerektiğinden, ithal ikamesi (daha yüksek koruma ve verimsizlik açısından) giderek daha zor ve maliyetli hale gelir (Salvatore, 2013, s. 347).

İthalata dayalı büyüme hipotezi, ekonomik büyümenin esas olarak ithalattaki büyüme tarafından sağlanabileceğini öne sürer. İthalatın ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin ihracattan farklı olabileceğini varsaymak mantıklıdır. Örneğin, gelişmekte olan birçok küçük ekonomide ithalat, ihracat sektöründe kullanılan çok ihtiyaç duyulan üretim faktörlerini sağlar. Ayrıca, gelişmiş ülkelere gelişmekte olan ülkelere ithalat yoluyla teknoloji transferi önemli bir ekonomik büyüme kaynağı olabilir. İçsel büyüme modelleri, ithalatın uzun vadeli ekonomik büyüme için bir kanal olabileceğini göstermektedir, çünkü ithalat yerli firmalara ihtiyaç duyulan ara faktörlere ve yabancı teknolojiye erişim imkanı sağlar. İthalat, teknoloji transferi için bir kanal görevi gördüğü sürece, ekonomik büyümeyi teşvik etmede ihracattan daha büyük bir rol oynayabilir (Awokuse T. , 2008, s. 162).

İthalattaki büyüme, büyümeyi artıran yabancı Ar-Ge bilgilerinin gelişmiş ülkelere gelişmekte olan ülkelere aktarılması için bir araç görevi görebilir. Ayrıca ithalat, teknoloji transferi için bir araç olmanın ötesinde, ithalat rekabeti yoluyla yurt içi inovasyon üzerindeki etkisi ile verimlilik artışını da etkileyebilir. Çünkü yerli

Üreticiler yabancı rekabetin yarattığı teknolojik rekabet baskısına yanıt verdiğinden, rekabet eden ürünlerin artan ithalatı yeniliğı teşvik eder (Lawrence & Weinstein, 1999).

Açık bir ekonomide, ihracata dayalı verimlilik artışı yerine ithalata dayalı bir büyüme yaşanabileceğine inanmak için güçlü teorik nedenler vardır. Yakın zamandaki içsel büyüme modelleri, yabancı teknoloji ve bilginin i ekonomiyeye akması için önemli bir kanal olarak ithalatın önemini vurgulamıştır. Yeni teknolojiler, makine ve teçhizat gibi ara malların ithalatında somutlaştırılabilir ve işçiler yeni şekillendirilmiş teknolojiyi ayrıştırarak için bilgi edindikçe işgücü verimliliğı zamanla artabilir. Çok sayıda yeni nihai ürün çeşidinin ithalatı yerli üreticilerin yeni ürün yeniliklerine erişimini artıracğından ve yerel yenilikleri artıracğından, teknolojinin ayrıştırılması firma düzeyinde ve nihai ürünlerle de gerçekleşebilir. Bu durumda, daha yüksek işgücü verimliliğı, üreticilerin i ekonomiyeye ithalatı artırarak yabancı teknolojiden yararlanma teşvikini artıracaktır. İthalatın i ekonomi üzerinde başka etkileri de olabilir. Örneğın, nihai ve ara mal ithalatı, yerli üreticileri yenilik yapmaya zorlayacak ve dış ithalatla rekabet edebilmek için verimliliklerini artıracaktır (Thangavelu & Rajaguru, 2004, s. 1084).

nemli ihracat büyümesi genellikle hızlı ithalat büyümesi ile ilişkilendirildiğinden, ithalat ekonomik büyüme için çok önemli rol oynamaktadır. Ayrıca, ithalatı dışlayan ihracat-büyüme analizleri, klasik ihmal edilen değışken sorununa konu olabilir. Temel nedensel ilişki aslında ithalat ve ekonomik büyüme arasında olabilir. Ayrıca, az gelişmiş ülkelerde ithalatın sanayileşmeye ve büyümeye katkısı, kaynakların yeniden tahsisini ve yatırımın artırılmasını gerektirmektedir. Bu çabada, ithalat, Ar-Ge’de yoğın olan yüksek gelirli ülkelerden nispeten daha ucuz sermaye malları ithal ederek sermaye birikiminin etkinliğini artırmada ek bir rol oynamaktadır. Ek olarak, yerel firmaları verimliliklerini artırmaya zorladığı göz önüne alındığında, uluslararası işlemlere katılanların, uluslararası ticarete dahil olmayanlara göre hayatta kalma olasılıklarının daha yüksek olduğunu gösteren ampirik kanıtlar vardır. Güçlü rekabet gücü ve ithalatta somutlaşan teknolojik ilerlemenin ürettiğı yayılmalar, yerel ekonomide yeni ürünlerin ve süreçlerin

inovasyonunu destekleyebilir. Bu teknolojik yayılmalar verimliliği artırır ve sonuç olarak büyümeyi artırır (Herrerias & Orts, 2011, s. 2812-2813).

Öte yandan, ithalatın ekonomik büyüme üzerindeki olası etkilerini dikkate alarak ithalat ve GSYİH arasındaki nedensel ilişkiyi analiz eden çalışmalar da bulunmaktadır. İhracat ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi araştıran çalışmalar gibi, bu çalışmaların da farklı sonuçları olmuştur. Mahadevan ve Suardi (2008), Japonya ve Kore için ihracata dayalı büyüme ve ithalata dayalı büyüme hipotezlerini incelemişler ve Japonya'nın GSYİH büyümesinin yalnızca ithalata dayandığını, Kore'nin GSYİH büyümesinin ise hem ihracat hem de ithalat büyümesi olduğu sonucuna varmışlar.

Uğur (2008), Türkiye'deki ithalat ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi ampirik olarak incelemiştir. İthalat ve ekonomik büyüme ilişkisinin ayrıntılı bir incelemesini yapmak için, ithalat kategorilerine ayrıştırılır ve ardından ilişkiyi belirlemek için çok değişkenli bir VAR analizi kullanılmıştır. Sonuç olarak, GSYİH ile yatırım malları ithalatı ve hammadde ithalatı arasında çift yönlü, GSYİH ile tüketim malları ithalatı ve diğer mal ithalatı arasında tek yönlü bir ilişki olduğu saptanmıştır.

Azgun ve Sevinc (2010), 1998-2008 dönemi için ihracata dayalı büyüme hipotezini ve ithalatın ihracat ve büyüme üzerindeki etkilerini Türkiye için incelemişler. Granger nedensellik testinin sonuçlarına göre ihracat ve büyüme arasında nedensellik ilişkisi olmadığı, ithalat ile büyüme arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi olduğu ve ithalattan ihracata tek yönlü nedensellik ilişkisi olduğu sonucuna varılmıştır.

Mishra, Sharma ve Smyth (2010), 1982-2004 dönemi için Pasifik ada ülkelerinin bir paneli olan Fiji, Papua Yeni Gine, Solomon Adaları, Tonga ve Vanuatu için ihracata dayalı büyüme ve ithalata dayalı büyüme hipotezlerini incelemişler. Çalışmada, Pasifik ada ülkeleri paneli için ihracat ve ekonomik büyüme, ithalat ve ekonomik büyüme ile ihracat ve ithalat arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Yıldız ve Berber (2011), 1989-2007 dönemi için Türkiye’de ithalata dayalı büyüme hipotezini test etmiştir. Çalışmada, üçer aylık veriler kullanılarak toplam ithalat, ara malı ithalatı, yatırım malı ithalatı ve reel GSYİH arasındaki ilişkiler eşbütünleşme analizi ve hata düzeltme modeli ile incelenmiştir. Sonuç olarak, toplam ithalat ve aramalı ithalatından büyümeye yönelik nedensellik olduğu bulunmuştur. Ayrıca, yatırım malı ithalatı ile büyüme arasında çift yönlü nedensellik tespit edilmiştir.

İslam, Hye ve Shahbaz (2012), 62 ülke için ithalat ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemişler. Çalışmada, yüksek gelirli ülkelerde ithalattan ekonomik büyümeye (ABD, İzlanda ve İtalya hariç) tek yönlü uzun vadeli nedensellik ilişkisi bulunmuştur. Madagaskar ve Moritanya dışındaki düşük gelirli ülkelerde ise ithalat ve ekonomik büyüme arasında çift yönlü uzun vadeli nedensellik ilişkisi olduğu saptanmıştır.

Chang, Simo-Kengne ve Gupta (2014), 1996-2011 dönemi için Güney Afrika’nın dokuz ilinde ithalat ve büyüme arasındaki nedensel ilişkiyi, bölgeler arası çapraz kesit bağımlılığı ve heterojenliği açıklayan panel nedensellik analizini kullanarak incelemişler. Sonuç olarak, Gauteng, Mpumalanga, Kuzey Batı ve Batı Burnu’nda ekonomik büyümeden ithalata tek yönlü nedensellik, KwaZulu-Natal için ithalat ve ekonomik büyüme arasında karşılıklı nedensellik, illerin geri kalanı için ise ekonomik büyüme ile ithalat arasında herhangi bir nedensellik ilişkisi bulunamamıştır.

Yüksel ve Zengin (2016), Arjantin, Brezilya, Çin, Malezya, Meksika ve Türkiye’nin büyüme oranı, ihracat ve ithalatı arasındaki nedensellik ilişkisini incelemişler. Bu amaca ulaşmak için 1961-2014 dönemlerine ait yıllık veriler Engle Granger eşbütünleşme analizi, Vektör Hata Düzeltme Modeli ve Toda Yamamoto nedensellik analizi kullanılarak test edilmiştir. Çalışmada, Türkiye’nin ithalatı ile büyüme hızı arasında uzun vadeli bir ilişki olduğu, Brezilya ve Meksika’da üç değişken arasında bir ilişki olmadığı, Arjantin’de ihracat artışının daha yüksek büyüme oranlarına neden olduğu, Çin ve Türkiye’de ithalattan ihracata nedensel bir

ilişki olduğu, Malezya’da ise ihracatın daha fazla ithalata neden olduğu tespit edilmiştir.

Rani ve Kumar (2018), BRICS ülkelerinde (özellikle Brezilya, Hindistan ve Güney Afrika) ihracat, ithalat, brüt sermaye oluşumu ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi 1967’den 2014’e kadar panel verileri kullanarak incelemişler. Çalışmada, Pedroni’nin panel eş bütünleşme testi, tamamen değiştirilmiş sıradan en küçük kare, dinamik sıradan en küçük kare ve vektör hata düzeltme modeli uygulanmıştır. Pedroni eşbütünleşme testinin sonuçları, rekabet eden değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişkinin olduğunu göstermektedir. Ayrıca, hem ihracatın hem de brüt sermaye oluşumunun ekonomik büyüme ile pozitif ilişkili olduğu, ithalatın ise negatif ve anlamlı olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Raghutla (2020), BRICS ülkelerinde (Brezilya, Hindistan, Çin ve Güney Afrika) 1979- 2018 dönemi için Johansen eşbütünleşme ve Granger nedensellik testlerini kullanarak ihracata dayalı ve ithalata dayalı büyüme hipotezlerini test etmiştir. Sonuç olarak, büyümeye dayalı ihracat hipotezinin Hindistan, Güney Afrika ve Çin için geçerli olduğunu, ihracata dayalı büyüme hipotezinin ise hem Brezilya hem de Rusya için geçerli olduğunu bulmuştur. Büyümeye dayalı ithalat hipotezi Brezilya, Hindistan, Çin ve Güney Afrika için geçerliken, ithalata dayalı büyüme hipotezinin ise Rusya için geçerli olduğu sonucuna ulaşmıştır.

1.2. Farklı Dış Ticaret Türleri ve Büyüme

Dış ticaret ve büyüme türleri ikiden oluşur: klasik dönem ve klasik dönem sonrası büyüme ve dış ticaret. Klasik dönem, uluslararası ticarete nasıl kazanç sağladığını, klasik sonrası dönem ise Solow’dan önce yeni neo-klasik ve ayrıca klasik sonrası büyüme teorisini tartışır.

1.2.1. Klasik Dönem: Dış Ticaret ve Büyüme

İlk olarak klasiklerden Adam Smith ve David Ricardo’nun vurguladığı gibi, uluslararası ticaret büyüme sürecinde çok önemli bir rol oynamaktadır. Adam Smith (1776), daha geniş pazarların daha yüksek sermaye birikimine ve daha yüksek teknolojik ilerlemeye yol açacağını, böylece işbölümünü ve üretkenliği

iyileştireceğini ve böylece ekonomik büyümeyi teşvik edeceğini öngörmekteydi. David Ricardo'ya (1817) gelince, dış pazarlar yalnızca yüksek ücretlerin ve arazi sınırlamalarının getirdiği kar oranlarındaki nihai düşüşleri geciktirmekle kalmaz, aynı zamanda ülkeler, en düşük fırsat maliyetine ve daha güçlü bir karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olan mallar üzerinde uzmanlaşarak, daha büyük refah kazançları sağlar (Anutes, 2012, s. 5-6) .

Genel olarak, klasikler, dış ticaretin ekonomik büyümeyi iki şekilde desteklediğine inanıyorlardı. Bir yandan, dış ticaret sonuç olarak kaynakların ve üretkenliğin optimal dağılımını iyileştirdi ve ardından ekonomik büyümeyi canlandırdı, öte yandan bir ülke kendi üretemediği hammadde ve teçhizata kavuşabilirdi. Bunlar ekonomik kalkınma için maddi temeli sağlamaktaydı.

1.2.2. Klasik Dönem Sonrası: Dış Ticaret ve Büyüme

1.2.2.1. Neo-Klasik Teori

Ricardo'nun takipçileri, karşılaştırmalı avantajların temelleri sorusunu göz ardı ettiler ve uluslararası ticaretten kaynaklanan, uzun vadede ekonomik büyüme oranını ve eğilimini kalıcı bir biçimde artırabilecek faktörleri tanımlamadılar. Genel olarak, Ricardocu teoride getirilen değişiklikler, uluslararası ticaretin neden olduğu refah artışını gösterdi, ancak ekonomik büyüme oranındaki nihai kazanımları göz ardı etti. Katkıları daha sonra tamamlanan Heckscher (1919) ve Ohlin (1933) modelinin ortaya çıkması, Neo-klasik genel denge bağlamında gerçekleşti. Modelin katı bir analizinde takipçiler, bunun ülkelerin uluslararası ticarete açılmasını savunmaya izin verdiğini gözlemleyerek, bunun tüm dünya için verimli, karşılıklı olarak yararlı ve olumlu olduğunu gösterdi. Bununla birlikte, analizi refahın statik kazançlarıyla sınırlar (Afonso, 2001, s. 5-6).

1.2.2.2. Solow'dan Önce Klasik Sonrası Büyüme

Afonso (2001), “Ulusların ekonomik ilerlemesini belirleyen nedenler, uluslararası ticaret araştırmalarına aittir” diyor. Gerçekte temsil ettiği pazarın genişlemesi, küresel üretimin artmasına yol açmış, iç ve dış ekonomilerin artmasına neden olmuş, bu da ekonominin gelirinin artmasına neden olmuştur. Ayrıca,

ekonomik büyüme sürecinde endüstriler arasındaki ilişkiler, pazarın genişlemesinden kaynaklanan uzmanlaşmaya bağlı olarak yeni endüstrilerin yaratılmasını, geniş bir pazarda uzmanlaşmanın ve standardizasyonun hızlanmasını ve bu pazarın teknoloji üzerindeki etkilerinin artmasını sağlamıştır. Bu dönemin dikkate değer bir başka istisnası, karın minimuma ulaşma eğilimi ve ekonomik büyüme oranının sermaye birikimine bağımlılığı ile ilgili eski bakış açılarının tekrarlanması idi. İkincisi inovasyon ekonomik büyümenin ana unsuru olarak kabul edilerek, dışa açılan pazarlara olan ihtiyacı da içeren başarılı bir inovasyonun gerekliliğinin vurgulanmasıdır.

Bir sonraki bölüm, Azerbaycan'ın genel olarak ekonomisine, ihracat ve ithalat yapısına, ticaretin gelişmesine ve ekonomik büyümesine genel bir bakış sunmaktadır. Bu bölümün amacı, 1991 yılında bağımsızlığını kazanan Azerbaycan ekonomisinin nasıl geliştiğini incelemektir.

İKİNCİ BÖLÜM

BAĞIMSIZLIK SONRASI AZERBAYCAN EKONOMİSİNİN GENEL GÖRÜNÜMÜ

2.1. Bağımsızlık Sonrası Azerbaycan Ekonomisinin Sektörel Görünümü

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin (SSCB) dağılmasının ardından Azerbaycan'ın bağımsız gelişiminin başlaması, onun sosyal ve ekonomik kalkınmasında bir dönüm noktası olmuştur. Bele ki 1991 yılında bağımsızlığını kazandıktan sonra Azerbaycan Cumhuriyeti'nin sosyo-ekonomik yaşamında köklü değişiklikler olmuş, bir sosyo-ekonomik kalkınma modelinden diğerine geçişle bağlantılı olarak, esasen yeni, daha önce var olmayan siyasi, sosyal, ekonomik ve psikolojik sorunlar ortaya çıkmıştır. Bir yandan, bu sorunların etkisi altında, ülkenin ekonomik gerilemesi, diğer yandan Azerbaycan topraklarının Ermenistan tarafından işgal edilmesi ve 1 milyon insanın mülteci durumuna düşmesi, ekonomik, siyasi, bilgi ablukası ve ülkedeki istikrarsız siyasi durum genel olarak ekonomide çöküşe neden olmuştu.

Bağımsızlığın ilk yıllarında, Azerbaycan ekonomisi derin bir durgunluk içindeydi. Bu durumdan kurtulmak için 1991-93 yıllarında ekonomik reformlar alanında bazı çalışmalar yapıldı, ülkede ekonomik dönüşümün başlamasına izin veren “Ekonomik Bağımsızlık Hakkında Anayasa Kanunu” kabul edildi, ulusal para birimi - manat getirildi, fiyatlar serbestleştirildi, ekonomik özgürlük ve işletme bağımsızlığı artırıldı. Bununla birlikte, ülkedeki mal kıtlığı nedeniyle, çoğu işletme tekelleşme eğilimindeydi, ulusal para biriminin satın alma gücü, gerekli teminat tabanının bulunmaması nedeniyle keskin bir şekilde düşmüştü. Bütün bunlar, işsizliğin artmasına ve nüfusun refahında keskin bir bozulmaya neden olmuştu ("Əsrin müqaviləsi" - 10 il., 2004).

Geçiş döneminin ilk yıllarında Ermenistan ile savaş ve Rusya'nın Azerbaycan'a taşıma ambargosu nedeniyle iki önemli petrol boru hattını kullanamaması, siyasi ve askeri sorunlar ekonomiyi olumsuz etkilemişti. Kısacası 1991-1994 bağımsızlıktan sonra tüm sorunların yaşandığı, ülkenin sosyal ve politik

sorunlarının krize dönüştüğü, savaşın yaşandığı ve serbest piyasa ekonomisine geçişin ciddi şekilde istismar edildiği bir dönem olmuştur.

Bu aşamanın ekonomik resmini o yılların makroekonomik göstergelerinde daha belirgin şekilde görmek mümkündür. Ekonomide 1989'da başlayan durgunluk, bağımsızlığın ilk yıllarında daha da derinleşmişti. 1991-1994 döneminde ülke ekonomisinin GSYİH'si yıllık ortalama %16,5 düşmüştü. Sanayideki düşüş eğilimi özellikle keskin olmuş, sanayi üretimi 1985'e göre 1991'de %10, 1992'de %37 ve 1993'te %50 düşmüştü. Ülke, üretim kapasitesinin neredeyse %23'ünü kaybetmişti. 1992 yılında enflasyon oranı bir önceki yıla göre 4,9 kat artarak %1012,3'e yükselmiş ve 1994'te en yüksek seviyesine, yani %1763,5'e ulaşmıştı. Ayrıca bütçe açığının GSYİH'ya oranı 1991'de %0,1'den 1994'te %13'e yükselmiş ve bütçe açığı tamamen Merkez Bankası tarafından finanse edilmişti. 1992-1994'te dış ticaret cirosu da %42 azalmış ve 1994'e kadar ülke ekonomisine hiç yabancı yatırım yatırılmamıştı. Aslında ülke ekonomisi kontrolden çıkmıştı (Mustafayev, 2010, s. 4).

Haydar Aliyev'in 1993'ün ikinci yarısında iktidara gelmesinden sonra, Azerbaycan'ın siyasi gidişatında mevcut gerçekler dikkate alınarak ve Azerbaycan'ın milli çıkarlarının korunmasına yönelik ekonomide köklü değişiklikler yapıldı. O zamandan beri izlenen politika, Haydar Aliyev'in adı ve faaliyetleri ile bağlantılıdır. Bu bağlamda, 1994'te Ermenistan ile ateşkes imzalandıktan sonra 20 Eylül 1994'te Hazar Denizi'nin Azerbaycan bölümünde petrol yataklarının işletilmesine ilişkin imzalanan "Yüzyıl Anlaşması", Azerbaycan'ın dünya güçleriyle ilişkilerinin derinleşmesine ve uluslararası gücünün güçlendirilmesine güçlü bir ivme kazandırmıştır (Əhmədov E. , 2017, s. 187). Anlaşmaya göre Azerbaycan'a 30 yıl içinde 20 milyar dolarlık yatırım yapılacaktı. Petrol üretiminden elde edilen karın %80'ini elde etmek Azerbaycan'da ekonomik kalkınma için sağlam bir temel attı (Sadıqova, 2017, s. 115). "Yüzyıl Anlaşması" ve sonraki yıllarda imzalanan çok sayıda petrol sözleşmesi Azerbaycan'ın dünya toplumuna entegrasyonunu hızlandırdı.

Azerbaycan, siyasi ve ekonomik istikrarın tesis edilmesinden sonra 1996-1998 yıllarında tamamen piyasa ekonomisine geçti. Azerbaycan, yerli ve yabancı

yatırımları genişletmeyi, yüksek teknolojiyi tanıtmayı, üretimi geliştirmeyi ve yönetim sistemini iyileştirmeyi, yeni işler yaratmayı ve yoksulluğu azaltmayı başardı. Finans, vergilendirme, değerlendirme ve iş yönetmeliği dahil olmak üzere ülke ekonomisi uluslararası standartlara göre inşa edildi.

“Yüzyıl Anlaşması”nın ardından izlenen petrol stratejisi, sanayi sektörünün gelişmesine büyük bir ivme kazandırdı. Sanayi üretiminin GSYİH içindeki payı 1994 yılından itibaren artmağa başladı. 1993 yılında sanayi sektörünün gayri safi yurtiçi hasıladaki payı 1980'lere göre %25 azalarak sadece %23 idi. 1997'de sanayinin GSYİH içindeki payı artarak %25-27 olmuştu. İlerleyen yıllarda bu alandaki gelişme eğilimlerinin artması, bu sektörün GSYİH içindeki ana sektör olarak yer tutmasına yol açmıştır (Hüseynov, 2011, s. 42-43).

Böylelikle Haydar Aliyev'in stratejisinin uygulanması sonucunda bağımsızlığın ilk yıllarında yaşanan gerileme başarıyla önlenmiş ve 1995 yılında Azerbaycan'da yeni bir geçiş aşaması - toparlanma ve dinamik gelişme dönemi başlamıştı. 1995-2003 yılları arasında GSYİH %90,0, sanayi üretimi %25,2, tarımsal üretim %53,9, devlet bütçe gelirleri 3 kat, ülkenin döviz rezervleri 85 kat ve dış ticaret cirosu 4 kat büyümüştür. Enflasyon %2-3'e düşürüldü, ortalama aylık ücret 5,6 kat arttı ve tüm kaynaklardan ekonomiye yapılan toplam yatırım tutarı 20 milyar doları aştı. Ülkedeki ekonomik büyümenin rekor göstergeleri 2004-2010 yılları arasında gerçekleşti. Bu dönemde GSYİH yaklaşık 7 kat, petrol üretimi 3,3 kat ve gaz üretimi 5,1 kat arttı (Hacızade, 2018, s. 102-103).

Petrol, Azerbaycan'ın ekonomik başarısı için çok önemli olmaya devam ediyor. 2006'da, petrol ve gaz sektöründeki %63,2'lik büyüme oranı sayesinde ekonomik büyüme %34,5'e yükseldi - bu, Dünya Bankası'nın Dünya Kalkınma Göstergelerine göre, o yıl dünya çapında herhangi bir ülkenin en yüksek GSYİH büyüme oranıydı. Ancak, 2008 mali krizin küresel bir ekonomik yavaşlamayı tetikledikten sonra bu büyüme düzeyini sürdürme umudu açıkçası yoktu. Düşen petrol fiyatları, zayıf bölgesel büyüme, Azerbaycan manatındaki devalüasyonlar ve petrol ve gaz üretimindeki daralma, petrol patlamasının bazı kazanımlarını hızla tersine çevirdi. 2011 yılına gelindiğinde ise Azerbaycan'daki büyüme %0,1'e

düşerken, petrol ve gaz sektörü %9,2 küçüldü (Hampel-Milagrosa, Haydarov, Anderson, Sibal, & Ginting, 2020, s. 7).

Küresel krizin gelişmekte olan ülkeler üzerindeki en önemli etki kanallarından biri doğrudan yabancı yatırım girişlerinin azalmasıdır. Azerbaycan'da altyapı projelerine yapılan yatırımların devlet yatırım programı kapsamında olması nedeniyle, ülke ekonomisine yapılan doğrudan yabancı yatırım, temel olarak yurt içi yatırımdaki artış nedeniyle 2008 yılında azalmıştır. 2008 yılında yabancı kaynaklardan yönlendirilen doğrudan yabancı yatırım hacmi, bir önceki yılın aynı dönemine göre %16,3 daha az olmuştur. Önceki yıllardaki düşüşün nedeni (bu eğilim 2006'dan beri gözlenmektedir), daha fazla petrol ve gaz projelerinin yatırımların geri dönüşüne kaydırılmasından kaynaklanıyorsa, 2008'de küresel ekonomik krizin etkisi ile daha fazla olmuştur (Kheyirkhabarli, 2019, s. 55).

Küresel petrol fiyatlarındaki keskin düşüşün makro ekonomi üzerindeki etkilerini değerlendirmek önemlidir. 2015'ten 2017'ye kadar Azerbaycan hükümeti, petrol fiyatlarındaki düşüşe üretimi azaltarak hızla karşılık verdi. Kötüleşen banka bilançoları ve artan dolarizasyon nedeniyle merkez bankası sorunlu bankaları kapattı; mali zorluklar içinde olan devlet tarafından işletilen Uluslararası Azerbaycan Bankası'nı yeniden yapılandırdı ve dolar kredisi limitlerini düşürdü. Alınan tedbirler, artan enflasyon, cari fazlada büyük düşüş, mali açık ve kamuoyunda finans sektörünün güvenilirliğine ilişkin endişeler şeklinde artçı sarsıntıları tetikledi. Sermayeyi ve cari harcamaları artıran 2016 bütçesi, kamu sektörü ücretlerinin, emekli maaşlarının ve sosyal koruma harcamalarının yükselmesine neden oldu. Enflasyon üzerindeki baskıyı azaltmaya yardımcı olmak için 2016 yılında para politikası sıkılaştırıldı ve yeniden finansman oranı 1.200 baz puan artırılarak %15'e yükseltildi, bu da manatın desteklenmesine yardımcı oldu. Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanının 3 Şubat 2016 tarihli 760 sayılı Kararnamesi uyarınca, kamu tüzel kişiliği olarak Mali Piyasa Denetleme Kurumu kurulmuştur. Bu kurum, Mayıs 2016'da sorumlu borçlanma ve sağlıklı borç verme ilkelerini benimsemiş ve bu ilkelere dayalı olarak döviz cinsinden krediler için limitler belirlemiştir (Hampel-Milagrosa, Haydarov, Anderson, Sibal, & Ginting, 2020, s. 8-9).

Petrol fiyatlarındaki sert düşüş, Azerbaycan'ın petrol ve gazı aşırı bağımlılığını ve ekonominin çeşitlenme eksikliğini ortaya çıkardı. Bu nedenle, Azerbaycan ekonomisi, yüksek petrol fiyatlarından ziyade daha düşük petrol fiyatlarının norm haline gelme eğiliminde olacağı varsayımına göre planlanmalıdır.

Azerbaycan ekonomisinin COVID-19 ve petrol fiyatlarındaki çöküşten ciddi şekilde etkilendiği şüphesizdir. Devlet İstatistik Komitesi tarafından sağlanan resmi verilere göre, Ocak-Haziran 2020 arasında ülkede üretilen GSYİH, önceki yıla göre % 2,7 azalarak 33.803,9 milyon manat (19 milyon 884.647 dolar) olarak gerçekleşti. Diğer taraftan, turizm, Azerbaycan'ın COVID-19'un patlak vermesinden ciddi şekilde etkilenen kilit sektörleri arasında yer alıyor. İstatistiki verilere göre, 2020 yılının ilk beş ayında 152 ülkeden 563.900 yabancı turist Azerbaycan'ı ziyaret ederek 2019'un aynı dönemine göre 1,9 kat daha az oldu. Koronavirüsün farklı sektörler üzerindeki olumsuz etkisini azaltmak için hükümetin aldığı önlemler turizm sektörüne de uygulandı. Hükümet, ulusal ekonomi üzerindeki olumsuz etkiyi karşılamak için 3,5 milyar manat (GSYİH'nın %3'ü) (2,05 milyar dolar) tahsis etti (CESD, 2020).

Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet İstatistik Komitesi'ne göre, 2020'nin ilk altı ayında ülkede faaliyet gösteren işletmeler, kuruluşlar ve bireysel girişimciler geçen yılın aynı dönemine göre 33,8 milyar AZN veya reel olarak %2,7 daha az üretim yaptı. Ocak-Haziran 2020 döneminde petrol-gaz dışı sektör ihracat hacmi 911,9 milyon ABD doları olarak gerçekleşti. 2020 yılı Ocak-Mayıs döneminde petrol-gaz dışı ürünlerin ihracatı 2019 yılı Ocak ayına göre fiili fiyatlarla %8,9, reel olarak %14,5 azalarak 721,5 milyon ABD doları olmuştur. Ocak-Haziran 2020 döneminde tüketici fiyat endeksi, gıda, içecek ve tütün ürünleri için %105,5, gıda dışı ürünler için %101,3 ve ücretli hizmetler için %101,0 olmak üzere 2019 yılının aynı dönemine göre %103.0 arttı (Suleymanov & Abdullayeva, 2021, s. 62).

Azerbaycan'da koronavirüse verilen yanıt, uluslararası finans kurumlarının desteği olmadan gerçekleştirilmiştir. 19 Mart 2020'de, Cumhurbaşkanı, koronavirüs (COVID-19) pandemisinin olumsuz etkilerini ve dolayısıyla dünya enerji ve borsalarındaki keskin dalgalanmaları azaltmak için bir dizi önlem hakkında,

ekonomi, makroekonomik istikrar, istihdam ve işletmeler hakkında 1950 sayılı Cumhurbaşkanlığı Kararnamesini imzaladı. Kararnameye göre, bu alandaki tedbirlerin finansmanı için 2020 devlet bütçesinden Bakanlar Kuruluna 1 milyar AZN tahsis edildi. Buna ek olarak, 19 Mart 2020 Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı'nın Azerbaycan Cumhuriyeti'nde nüfusun sağlığını korumaya ve koronavirüs enfeksiyonuna karşı yanıtı güçlendirmeye yönelik önlemlere ilişkin emri ile Koronavirus Müdahale Fonu kuruldu. Kasım 2020 itibariyle, Fon 113.769.304 AZN aldı, bunlardan 20 milyon AZN Cumhurbaşkanının Rezerv Fonundan tahsis edildi ve kalan fonların 86.378.932 AZN tüzel kişilerden gelen bağışlardan geldi ve 7.373.694 AZN bireylerden geldi. Ek olarak, Avrupa Birliği, gerekli tıbbi malzemelerin satın alınması için Azerbaycan'a 14 milyon Euro sağladı (Ibadoghlu, Bayramov, & Imanov, 2021, s. 3-4).

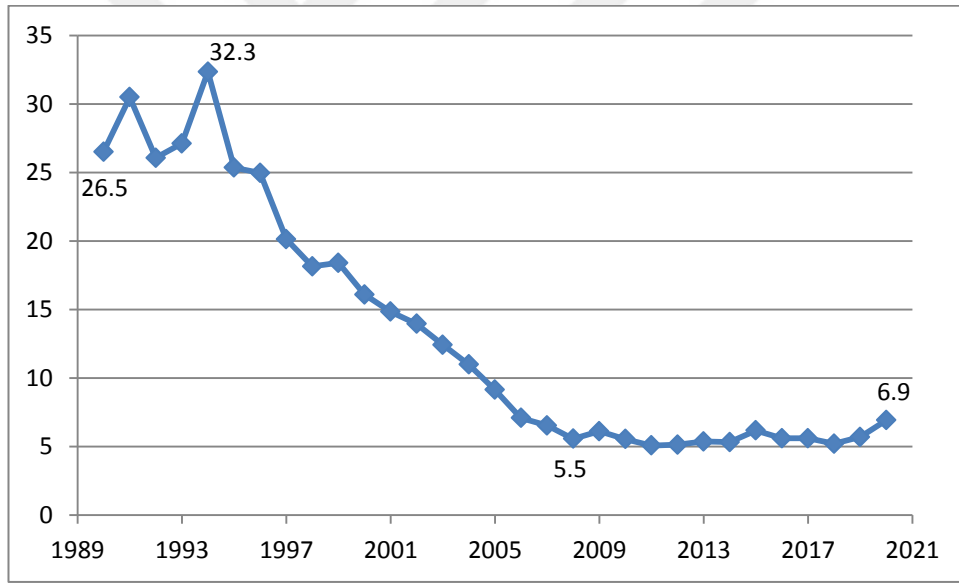
Azerbaycan, COVID-19 pandemisine ek olarak, Ermenistan ile askeri bir çatışmaya ve Eylül-Kasım 2020'de Karabağ'da 44 günlük sınırlı bir savaşa dahil oldu ve topraklarının çoğunu başarıyla işgalden azat etti. Savaş aynı zamanda sosyal-ekonomik durumu daha da kötüleştirdi, 3.000'den fazla ölüme yol açtı ve birçok kişi de yaralandı. 44 günlük savaş, Ermeni birliklerinin Azerbaycan topraklarından çıkarılmasına yol açsa da, Karabağ sorunu Azerbaycan ve bölge için en büyük güvenlik tehditlerinden biri olmaya devam ediyor. Yine de ülkenin içinde yerinden edilmiş insanların topraklarına geri yerleştirmesi ve işgal altındaki bölgenin yeniden inşa edilmesi gerekiyor. Bu da ülkeyi etkileyecek bir başka mali ve ekonomik yük olmaktadır. Azerbaycan, aynı zamanda yüksek askeri harcamaları sürdürmek için de büyük fonlar harcamaktadır. Küresel ortalama askeri harcamaların GSYİH içindeki payı son yıllarda yüzde 3'ten yüzde 2'ye düşerken, Azerbaycan'da yüzde 4 civarında kalıyor. 1992'den bu yana ülke, orduya 23 milyar dolar harcandı, bu da dünya ortalaması olan 15 milyar doların üzerindedir. 2021'de Savunma ve Ulusal Güvenlik kategorisi altında öngörülen hükümet harcaması tutarı 2.698 milyar ABD Doları'dır (Valiyev & Valehli, 2021, s. 2).

Azerbaycan ekonomisini sektörlere ayırarak olursak, onların içinde önemli yere sahip olan tarım, sanayi ve hizmet sektörlerini inceleyebiliriz.

2.1.1. Tarım

Tarım sektörü petrol dışı sektörler arasında Azerbaycan'ın sosyo-ekonomik kalkınmasında etkili olabilecek en önemli sektördür. Azerbaycan'da zengin tarım alanları ve farklı iklime sahip bölgeler, çok çeşitli ve kaliteli ürünler yetiştirmeyi mümkün kılmaktadır. Dünyadaki 11 iklim türünden 9'u Azerbaycan'da bulunmaktadır. Ülkenin ikliminin çeşitliliği, çeşitli ürün türlerinin yetiştirilmesine izin verir. Kısacası, iklimi tarıma elverişli olan Azerbaycan'ın başlıca tarım ürünleri buğday, pamuk, tütün, çay, zeytin, meyve ve sebzelerdir. Ülke, kendi kendine yetecek kadar tahıl üretme potansiyeline sahiptir (Süleymanov & Aras, 2016, s. 78).

Grafik 1: Tarım Sektörünün GSYİH İçindeki Yeri (%)

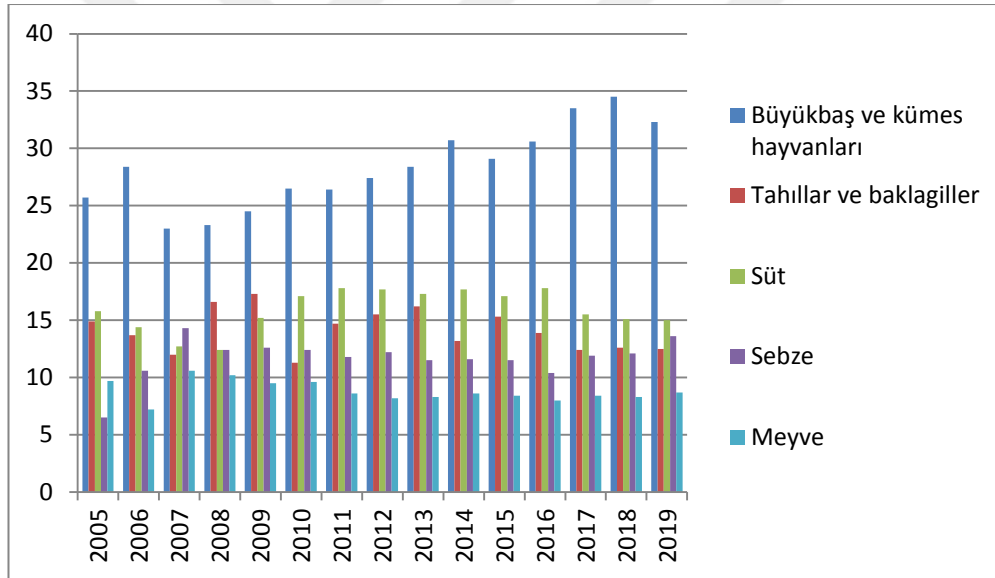
Kaynak: Dünya Bankası, 2020.

Grafik 1'i incelediğimizde, 1994 yılından başlayarak tarım sektörünün GSYİH içindeki payının azaldığı görülmektedir. Bunun temel nedeni petrol üretiminin artmasıyla sanayi sektörünün ön plana çıkmasıdır.

SSCB'nin çöküşüyle makroekonomik ve siyasi istikrarın sağlanmasıyla devlet, tarım alanında reformlara hız verdi. 1995 yılında Tarım Reformu Kanunu ve arazi reformu yönetmeliklerinin (Arazi Kanunu, Mülkiyet Kanunu, Çiftlik Kuruluşu Kanunu, Girişimcilik Kanunu vb.) Yürürlüğe girmesi ile devlet ve kolektif

çiftliklerin sayısı azaldıkça, çiftçilerin sayısı da artmaya başladı. Bağımsızlıktan sonra Azerbaycan, özelleştirmenin başlamasıyla birlikte Bağımsız Devletler Topluluğu içinde tarım arazilerini özelleştiren tek ülke oldu. Tarım ürünleri büyük olmamakla birlikte Azerbaycan Cumhuriyeti dış ticaretinde belli bir paya sahiptir. Ülke tarımsal üretim için verimli koşullara sahip olduğundan, iç talebin neredeyse tamamı yerli üretimle karşılanmaktadır. Ancak bu sektördeki ekonomik yapı ve üretimin bireysel hanehalklarına bağımlılığı tarımsal ürünlerde dış ticaretin gelişmesinin önündeki en büyük engellerden biridir (Süleymanov & Aras, 2016, s. 79-81).

Grafik 2: Azerbaycan'ın Başlıca Tarım Ürünlerinin Üretimi (%)

Kaynak: ADİK, 2019.

Grafik 2’de Azerbaycan’ın başlıca tarım ürünlerinin 2005-2019 yıllarında üretimi gösterilmiştir. Bu ürünler arasında hayvancılık ürünleri, büyükbaş ve kümes hayvanları ve süt üretimi en yüksek üretim payına sahiptir. Tahıllar ve baklagiller, sebze ve meyve yüksek üretim payına sahip diğer ürünlerdir.

2019 yılında brüt tarımsal üretimin gerçek fiyatlar içindeki değeri 7836,7 milyon manat olarak gerçekleşmiştir. Bunun 4085,5 milyonu manatı hayvancılık (%52.1), 3751.2 milyon manatı bitkisel ürünlerinin payına (%47,9) düşmüştür.

Raporlama döneminde bir önceki yıla göre tarımsal üretim %7,2, hayvancılık %3,5, bitkisel ürünlerin üretimi ise %11,7 artmıştır.

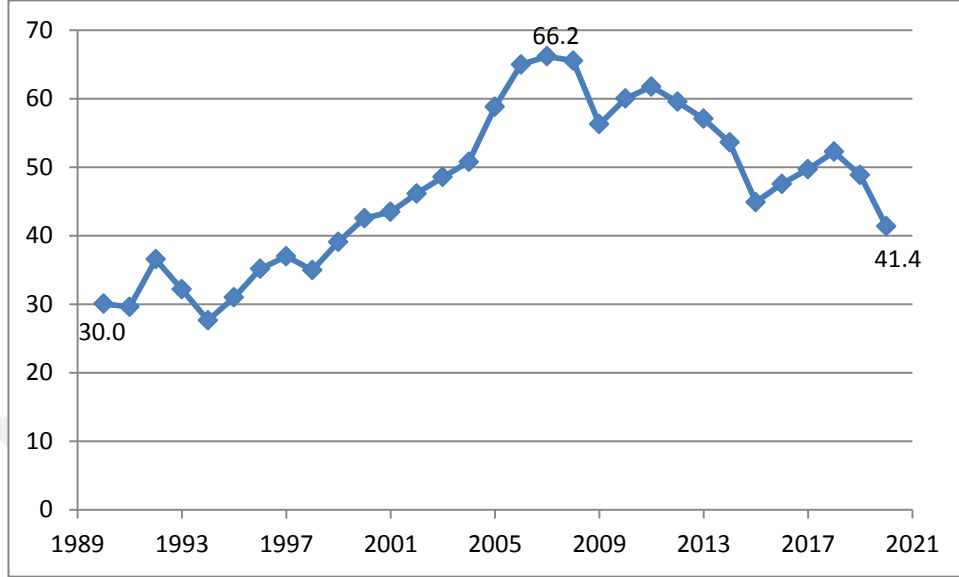
Son yıllarda tarımsal üretimin genişletilmesi için koşullar artmıştır. Bununla birlikte, iç pazarda yabancı ürünlerle rekabetin yanı sıra düşük verimlilik, tarımsal üretimi canlandırmaya izin vermemektedir. Özellikle, bu alandaki düşük yatırım girişi, bu alandaki yüksek üretim riskinden kaynaklanmaktadır. Bölgesel kalkınma programı kapsamında devletin tarıma verdiği mali desteğe rağmen, bu alandaki harcamalar azalmamış ve rekabet gücü istenilen düzeye çıkmamış, dolayısıyla ülke ihracatında tarım ürünlerinin payı küçük olmaya devam etmektedir. Bunun yanı sıra Azerbaycan'ın tarım sektöründeki eksikliklerinden dolayı, gıda sektörü ithalata bağımlıdır (Aras, Süleymanov, & Zeynalov, 2010, s. 54-55).

2.1.2. Sanayi

Azerbaycan ekonomisinde en büyük paya sahip sektör sanayi sektörüdür. Azerbaycan'ın GSYİH'sinin beşte ikisi sanayi sektöründe oluşuyor. Bu açıdan Azerbaycan bir sanayi ülkesi olarak adlandırılabilir. Bununla birlikte, ülkenin sanayi sektörünün %69.9'undan fazlasının madencilik sektöründe (esas olarak petrol endüstrisinde) ve yalnızca %24.7'sinin rafinaj endüstrisinde olduğu göz önüne alındığında, Azerbaycan'ı klasik bir sanayi ülkesi olarak adlandırmak zordur.

Ülkede bağımsızlığın ilk yıllarında yaşanan kriz, Azerbaycan topraklarının Ermenistan tarafından işgal edilmesi, ekonominin diğer sektörlerinde olduğu gibi sanayide bir düşüşe yol açmış, sanayi üretiminin hacmini ve çeşitliliğini azaltmıştır. Sanayinin canlanması “Yüzyılın Anlaşması”nın ardından başlamış, alınan maksatlı tedbirler neticesinde 1997 yılından itibaren sanayi üretiminde artış kaydedilmiştir. Bu dönemde fiyat serbestleşmesi, sanayi işletmelerinin özelleştirilmesi, piyasa ekonomisi kurumları kurulmuştur. Şah Deniz, Bakü-Tiflis-Ceyhan gibi önemli projelerin temelleri bu dönemde atılmış ve çok sayıda büyük sanayi kuruluşu kurulmuştur. Genel olarak 1993-2003, Azerbaycan sanayisinin piyasa ekonomisinde sağlam bir temelde krizden sonra canlanma yılları olarak nitelendirilebilir (Mustafayev, 2014, s. 140).

Grafik 3: Sanayi Sektörünün (İnşaat dahil) GSYİH İçindeki Yeri (%)

Kaynak: Dünya Bankası, 2020.

Sanayi mallarının GSYİH içindeki payı 1990'da %30 ve 2001'de %43.4 olmuştur. 2007 yılında GSYİH içinde %66.2 paya sahip sanayi ürünleri arasında; petrol, doğal gaz, petrol ürünleri, petrol mühendisliği, demir cevheri, çimento, kimyasallar, petrokimya ve tekstil gibi ürünler yer almaktadır. 2007 yılında sanayi üretiminde 2000 yılına göre önemli bir artış yaşanmıştır. 2020 yılında ülke GSYİH'sinin %41,4'ü sanayi sektörünün payına düşmüştür. Üretimin %75,7'si petrol ve gaz endüstrisinin, %24,3'ü petrol dışı endüstrinin payına düşmüştür. Görüldüğü üzere, GSYİH'daki artış esas olarak petrol endüstrisindeki büyümeden ve buna bağlı inşaat faaliyetlerinden kaynaklanmıştır. Kısacası, 1996 yılından itibaren makroekonomik istikrarın tesis edilmesiyle Azerbaycan'da yeni sanayi işletmeleri açılmış ve ekonominin gelişmesi tersine dönmüştür.

İmalat sanayinde bağımsızlık sonrası dönemde 1999 yılına kadar üretimde düşüş yaşanmıştır. Çelik üretiminin yanı sıra kağıt ve orman malzemeleri, inşaat malzemeleri ve tekstil gibi diğer işleme endüstrilerinde de benzer bir durum gözlemlenebilir. 2000 yılından beri imalat sanayisinde yeniden artım yaşanmıştır.

Şarap üretimi, gıda endüstrisinin en önemli üretim alanıdır. Hafif sanayide dokuma, halı dokuma, deri eşya ve mobilya üretimi başlıca üretim alanlarıdır. Ağır

sanayi ise ağırlıklı olarak ara malı ve yarı mamul üretmektedir. Ağır sanayinin temeli petrol endüstrisidir.

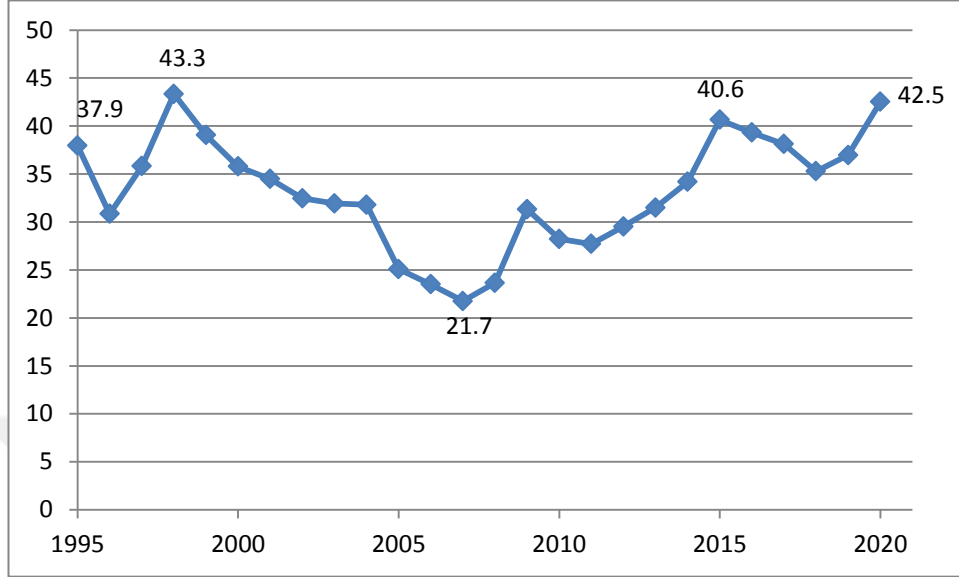
Petrol üretim teknolojileri, imalat sanayi ve bununla ilgili makine mühendisliği Azerbaycan sanayisinin 1/5'ini oluşturmaktadır. Elektrik üretim endüstrisi, elektronik ve metal işleme, makine mühendisliği, gemicilik ve tekstil endüstrisi önde gelen endüstrilerdir. Bağımsızlıktan sonra, petrolle ilgili endüstrilerde, metal işleme ve kimya sektörlerinde gelişme başlamıştır. Özellikle petrol ekipmanı ve metalurji üretiminde son yıllarda önemli ilerlemeler kaydedilmiştir.

2.1.3. Hizmetler

Azerbaycan'da hizmet sektörü bağımsızlığın kazanılmasından sonra 1990'lı yıllarda şekillenmeye başlamıştır. Eskiden SSCB'de 70 yılı aşkın süredir faaliyet gösteren diğer sektörler gibi hizmet sektörü de devletin güçlü bir düzenlemesine tabi tutulmuş ve bir dizi hizmet yalnızca devlet teşebbüsleri tarafından sağlanıyordu.

Bu durum yavaş yavaş değişmiş ve 1990'ların ortalarından itibaren hizmet pazarı yeni bir gelişme aşamasına girmiştir. Hizmet sektörünün GSYİH içindeki payı 2000'de %35.1, 2001'de %33.9, 2004'te %31, 2006'da %22.2 ve 2008'de %22 idi. 2019 yılında hizmet sektörünün GSYİH içindeki payı %36.9 olmuştur.

Grafik 4: Hizmetler Sektörünün GSYİH İçindeki Yeri (%)

Kaynak: Dünya Bankası, 2020.

Hizmet sektöründeki eğitim, sağlık, turizm ve finans gibi önemli alt sektörler aşağıda incelenmiştir.

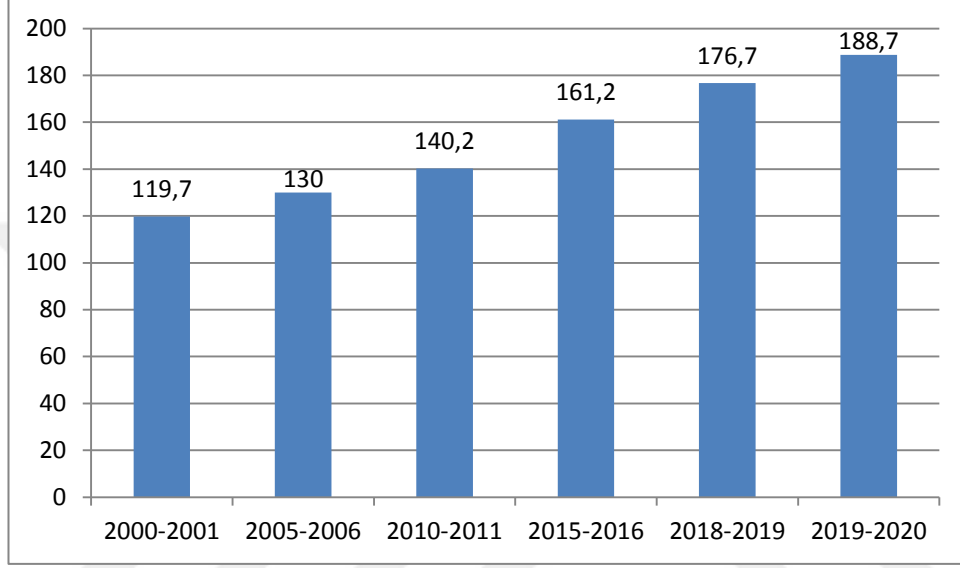
2.1.3.1. Eğitim

Bağımsızlığın ilk yıllarında, diğer alanlarda olduğu gibi, düşük yaşam standartları ve ülkede yaşanan savaş nedeniyle eğitim seviyesi özellikle bağımsızlığın ilk aşaması olan 1991-1993'te düşmeye başlamıştır. Bu nedenle, yüksek eğitim düzeyine rağmen, geçiş döneminin ekonomik koşulları eğitimin gelişimini olumsuz etkilemiştir. Eğitimdeki bu olumsuz durum, onuncu bağımsızlık yılının ikinci yarısına kadar sürdü. Bu tarihten sonra eğitim seviyesi yükselmeye başlamıştır.

1999'da ilk ve yükseköğretimde reform programı onaylanarak değişikliklere başlanılmıştır. Eğitim Bakanlığı ana reform organıdır ve bakanlığa ek olarak diğer hükümet kurumları, uluslararası ve yerel kuruluşlar da katkıda bulunur. Azerbaycan'ın 2005 yılında Bolonya sistemine katılımı, dünyada yüksek kalite, akademik seferberlik ve yüksek tanınırlık için koşullar yaratmaktadır. Şu anda, Azerbaycan'da genel orta öğretim 11 yıldır ve istatistiklere göre, çocukların okula

kayıt oranı (1-11. sınıflar) yüzde 95'tir. Azerbaycan'da çocukların okul öncesi eğitime katılımı %31,3'dür. Ülkede 4443 eğitim kurumu vardır ve okuma yazma oranı %99,8'dir (Azerbaycan Cumhuriyeti Eğitim Bakanlığı).

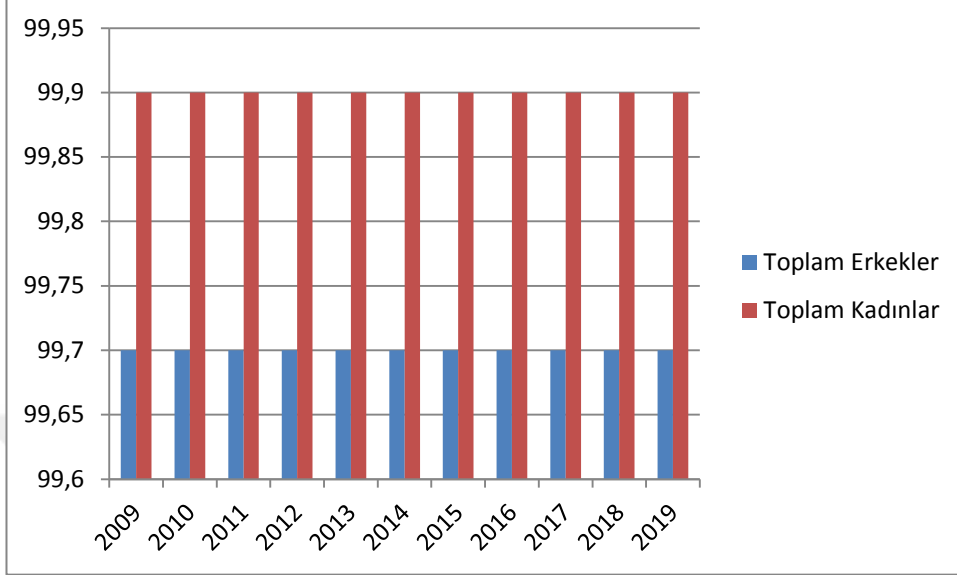
Grafik 5: Yükseköğretim Kurumlarına Kayıtlı Öğrenci Sayısı (bin kişi)

Kaynak: ADİK, 2020.

Grafik 5'te Azerbaycan'ın 2000-2020 yılları arasındaki yükseköğretim kurumlarına kayıtlı öğrenci sayısı gösterilmiştir. 2019-2020 yılındaki 188.7 bin öğrenci eğitim almıştır ki bunlardan 5871'i yabancı uyruklu öğrenciler olmuştur.

Grafik 6: 15 yaş ve üzeri nüfusun okuryazarlık oranı (%)

Kaynak: ADİK, 2019.

Azerbaycan, okuryazarlık oranı en yüksek ülkelerden biridir. Tablo 2’den görüldüğü üzere ortalama olarak ülke nüfusunun %99,8’i okuryazardır.

Son yıllarda önemli eğitim stratejileri ve programları benimsenmiştir, eğitimin gelişimi kamu politikasında en önemli önceliklerden biri haline gelmiştir. Devlet bütçesinden eğitim harcamaları, 2013 yılına göre %60’dan fazla artarak 1,4 milyar manattan 2019 yılında 2,2 milyar manata yükselmiştir.

Haydar Aliyev Vakfı’nın desteği ile 2003-2019 yılları arasında yaklaşık 3300 okul binası inşa edilmiş veya kapsamlı bir şekilde yenilenmiştir, bu da tüm okulların %74’ünü oluşturmaktadır. Okul inşaatında yürütülen faaliyetler sonucunda 1 milyondan fazla öğrencinin öğrenme koşulları önemli ölçüde iyileşmiş ve ikinci etapta okuyan öğrenci sayısı %35’ten %14’e düşmüştür.

Devlet Programı kapsamında şimdiye kadar 3302 genç, Devlet petrol Fonu tarafından finanse edilerek 33 ülkede 542 üniversitede eğitim almaya gönderilmiştir. Bugüne kadar Devlet Programı kapsamında yurt dışında okuyan ve mezun statüsünü alan öğrenci sayısı 2765 kişidir. Mezunların çoğu - Birleşik Krallık’ta 903,

Türkiye’de 622, Almanya’da 236, Hollanda’da 150, Rusya’da 120 ve Amerika Birleşik Devletleri’nde 84 - eğitimlerini başarıyla tamamlamıştır (2020).

2.1.3.2. Sağlık

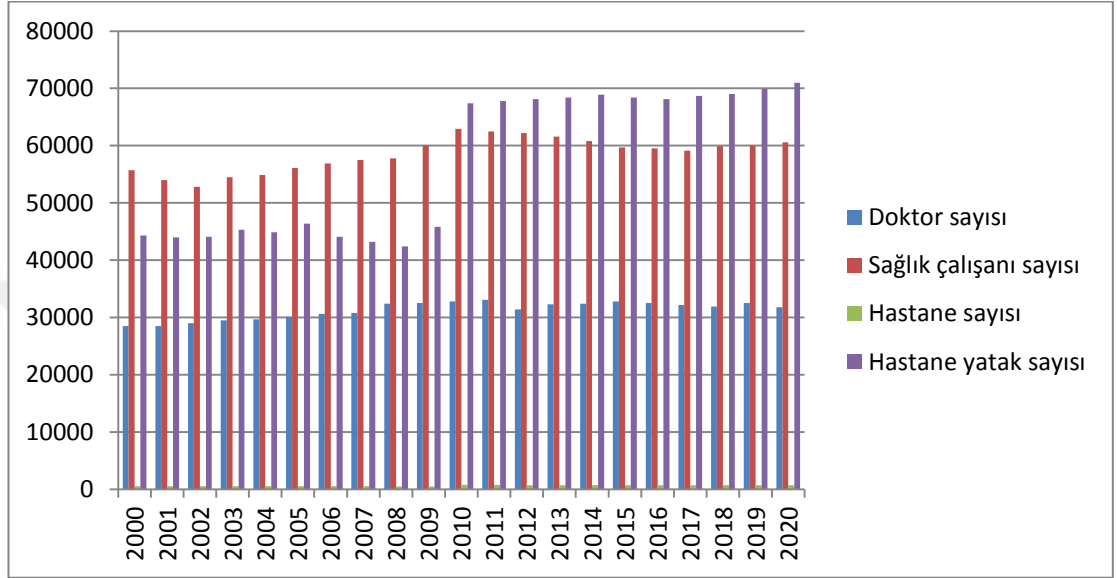
Azerbaycan’ın sağlık sistemi, eski Sovyetler Birliği’nin sağlık sisteminin bir parçası olmuş ve onun yasa ve yönetmelikleri temelinde geliştirilmiştir. Eski Sovyetler Birliği’nin dağılmasından sonra Azerbaycan’a, hem hastane hem de ayakta tedavi sektörlerinde kapsamlı sağlık hizmetleri ağı miras kalmıştır. Bu, kapasite aşımına yol açmıştır ve hastaneye kabul edilen hasta sayısının çok düşük olması sağlık hizmetlerine erişimdeki sorunlardan kaynaklanıyordu. Sonuç olarak, ortalama yatak-kapasite oranı çok düşük olmuştur. 1990’ların sonlarından bu yana bu rakam %25-30 arasında dalgalanmıştır. Son yıllarda, hükümet hastaneleri yeniden inşa etmeye ve yeni pahalı teşhis ekipmanlarına sermaye yatırımını artırmaya odaklanmıştır. Azerbaycan’ın sağlık altyapısı 1990’larda düşük sermaye yatırımdan ciddi şekilde etkilenmiştir (Recebli, 2003, s. 241-244).

Ülke bağımsızlığını kazandığından beri kişi başına düşen doktor sayısı azaldı ve süreç 1990’ların sonlarından bu yana yoğunlaşmıştır. Buna ek olarak, kişi başına düşen hemşire sayısında önemli bir azalma olmuştur. Sağlık Bakanlığı, kamu sektöründe tıp uzmanlarının düzgün bir yapıya sahip olmadığını ve personelin coğrafi dağılımının zor olduğunu tespit etmiştir. Kırsal alanlarda sağlık personelinin işe alınması ve tutulması uzun vadeli bir süreçtir ve Bakü’de büyüyen özel sektör, kamu sektöründen birçok deneyimli sağlık profesyoneli çekmiştir.

2011 yılında Azerbaycan, Entegre Sağlık Bilgi Sisteminin oluşturulması için bir stratejinin geliştirilmesini içeren Sağlık Sektörü Reformu Projesini (Dünya Bankası’nın desteğiyle) başlattı. Bu reform projesi aşağıdaki bilgi sistemlerini içermektedir: Vatandaşların elektronik tıbbi kimlik kartları sistemi, hastanenin yönetimi için bilgi sistemi, bulaşıcı hastalıklar sistemi, kan bankasının sistemi, hastane aktivite takip sistemi (özel olanlar dahil 468 sağlık kuruluşunu birleştirir), ambulans operatörleri sistemi, personel yönetim sistemi, tıbbi sertifikaların kaydı, dijital tıp dergileri. Genel olarak, E-sağlık sistemi, tıp uzmanlarına yönelik 8, tüzel

kişilere yönelik 15 ve halka yönelik 8 hizmet olmak üzere 39 e-hizmet sunmaktadır (Mamedova, 2021, s. 356).

Grafik 7: Sağlık Sektörü Bilgileri

Kaynak: ADİK, 2020.

Genel olarak Azerbaycan'da 10.000 kişiye düşen doktor sayısı 32, sağlık çalışanı sayısı 55,9 ve hastane yatak sayısı 44,5 civarındadır. Bu rakam sadece Bakü için genel ortalamanın üzerindedir. Bakü'de 10.000 kişiye yaklaşık 85 kişi, 110 sağlık çalışanı ve 115 hastane yatağı düşüyor. Bu durum Bakü dışında sağlık hizmetlerinin daha az mevcut olduğunu göstermektedir.

Azerbaycan'ın sağlık sistemi temel olarak nüfus tarafından finanse edilmektedir ve şu anda sağlık harcamalarının %78,6'sını oluşturmaktadır. Bu rakam, WHO (Dünya Sağlık Örgütü) tarafından önerilen %20'den çok fazladır.

Sağlık harcamaları 2020'de 2019'e göre %31,3 artmıştır. Bu artışlar, zorunlu sağlık sigortası sistemine geçişten kaynaklanmaktadır. Sağlık harcamalarının toplam bütçe içindeki payı %4,6'ya, GSYİH içindeki payı ise %1,6'ya yükselmiştir.

2.1.3.3. Turizm

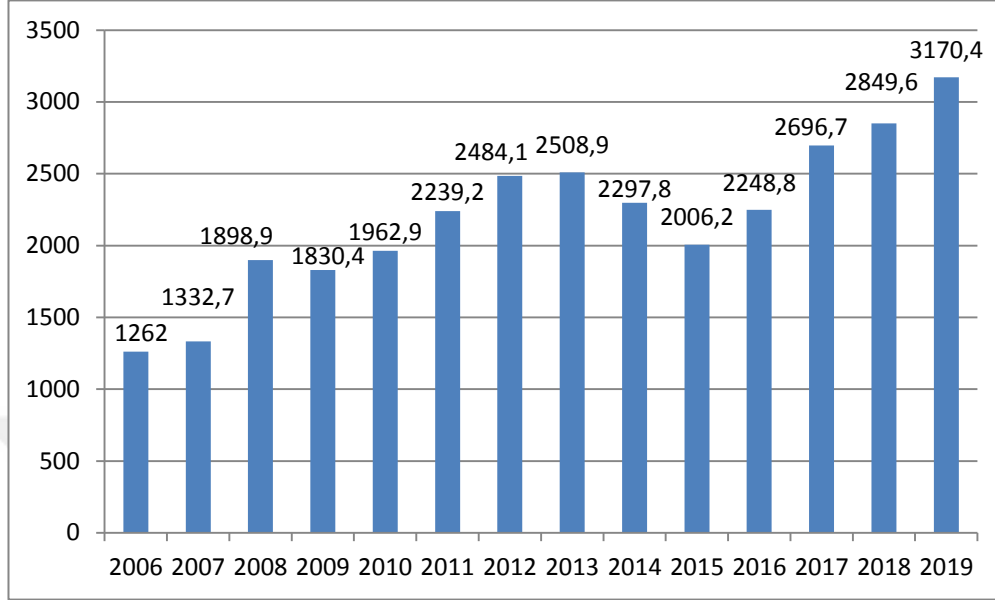
Zengin kültürel ve tarihi mirası ve elverişli doğal koşulları ile Azerbaycan, turizm alanında gelişme için büyük umutlara sahiptir. Ülkemizde çoğu turizm

türünün (kırsal, tedavi sağlık, ekolojik, kültürel, sosyal, ticari, spor, dini, özel ilgi vb.) gelişmesi için geniş olanaklar mevcuttur. 2002 yılından bu yana Azerbaycan’da her yıl uluslararası turizm fuarı düzenlenmektedir. Yıllar içinde, Azerbaycan Uluslararası Turizm ve Seyahat Fuarlarına 40’tan fazla ülkeden yaklaşık 2.500 firma ve 2016 yılında 15. yıl fuarına 40 ülkeden 200’den fazla firma katıldı. 2017 yılında fuar 272 firmayı bir araya getirdi. Ayrıca, turizm alanında çalışanların mesleki eğitimlerini artırmak amacıyla 2006 yılında Turizm Enstitüsü kurulmuş, çeşitli meslek dallarında kalıcı kurslar, Dünya Turizm Örgütü ve T.C. Kültür ve Turizm Bölümü açılmıştır. Aynı zamanda, turizmin geliştirilmesi ve turizm sektörünün ülke ekonomisinin önde gelen sektörlerinden birine dönüştürülmesi bugün Azerbaycan’da en önemli görev olmaya devam etmektedir. Azerbaycan’da son yıllarda sağlanan sosyo-ekonomik ilerleme, bu görevin yeni fırsatlara yeterli düzeyde çözülmesi için koşullar yaratmaktadır (Aliyeva & Rzayeva, 2020, s. 666).

Azerbaycan’da turizm alanındaki büyük değişimler 21. yüzyılın başlarına kadar uzanmaktadır. Cumhurbaşkanı'nın 18 Nisan 2001 tarihli kararı ve 27 Ağustos 2007 tarihli kararname ile 2002-2005 Devlet Turizmi Geliştirme Programı onaylanmış ve turizm potansiyelinin kullanılması için koşullar oluşturulmuştur. Ülkede turistik rotaların oluşturulması için çalışmalara başlanmıştır. Uluslararası standartları karşılayan 4 ana güzergah (Bakü-Haçmaz, Bakü-Astara, Bakü-Balaken, Bakü-Gazakh) ve üç ek güzergah (Bakü-Gobustan, Bakü-Nahçıvan, Bakü-Şuşa) kurulması ön görülmüştür (Soltanova, 2007, s. 134-135).

Bağımsızlığın ilk yıllarında, devlet programları ekonomik tesislerin oluşturulmasına odaklandıysa, daha sonraki kalkınma programları, her yıl için yeni bir öncelikli kalkınma yönü belirlenirken, sosyal yönelimli faaliyetler için bir plan olarak uygulandı ve bu doğrultuda 2011 yılı “Turizm yılı” olarak kutlandı ve ilgili faaliyetler gerçekleştirildi. Sonuç olarak turizm alanında olumlu değişiklikler oldu. Aynı yıl Bakü’de birçok marka otel inşa edildi, turizme adanmış bölgesel ve uluslararası konferanslar düzenlendi vb. (Soltanov, 2015, s. 23).

Grafik 8: Ülkeye Gelen Turist Sayısı (bin kişi)

Kaynak: ADİK, 2019.

Azerbaycan, 2019 yılında bir önceki yıla göre %11,3 artışla 3170,4 bin ziyaretçi (misafir, yabancı vatandaş) kabul etmiştir. Turist sayılarına bakıldığında gelişmiş ülkelerden çok az turistin geldiği, ağırlıklı olarak BDT (Bağımsız Devletler Birliği) ülkelerinden turistlerin geldiği görülmektedir. Azerbaycan’a gelen turistlerin %29,4’ü Rusya Federasyonu, %22,9’u Gürcistan, %10,0’u Türkiye, %8,1’i İran, %3,4’ü Suudi Arabistan, %2,2 Birleşik Arap Emirlikleri, %2,1 Hindistan, %1,9 Ukrayna, %11,0’ı ise diğer ülke vatandaşları olmuştur.

Azerbaycan Cumhuriyeti’nde turizm sektörünün sürdürülebilir kalkınmasını sağlamak ve turizmi ülke ekonomisinin önde gelen sektörlerinden biri haline getirmek için Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı İlham Aliyev 6 Nisan 2010 tarihinde “2010-2014 Yıllarında Turizmi Geliştirme Devlet Programı”nın onaylanması üzerine bir kararname imzaladı. Devlet Programının temel amacı, Azerbaycan’da yüksek ekonomik, sosyal ve çevresel gereksinimleri karşılayan modern bir turizm endüstrisi oluşturmak ve ülkenin ekonomik kalkınmasının ana desteklerinden biri olmaktır. Çünkü petrol dışı sektörlerin yükselişi ile sürdürülebilir ekonomik kalkınmanın sağlanması ülkemizde önemli bir görevdir. Karmaşık çalışmanın bir sonucu olarak, ülkeyi ziyaret eden turist sayısı her yıl artıyor. Ülkede

faaliyet gösteren turizm şirketleri ağı genişliyor. Azerbaycan'ı ziyaret eden yabancıların sayısı Ocak 2020'de Ocak 2019'a göre 35 bin veya %18,1 artarak 226 bine ulaşmıştır (Aliyeva & Rzayeva, 2020, s. 667).

Azerbaycan'da turizm sektörünün son yıllarda gelişmesinde çok önemli olaylar olmuştur. Örneğin, 2012 yılında Bakü'de düzenlenen Eurovision Şarkı Yarışması, 2015 yılında Bakü'de ilk kez başlayan Bakü 2015 Avrupa Oyunları, 2016 yılından başlayarak 10 yıl için Bakü'de düzenlenen Formula 1 yarışları ve Bakü 2017 İslami Dayanışma Oyunları turizmin gelişmesinde önemli etken olmuştur. Bu uluslararası organizasyonların bir sonucu olarak Azerbaycan dünyanın ilgi odağı haline gelmiştir.

2.1.3.4. Finans

Azerbaycan'da finans sektörü bağımsızlığın elde edilmesinin ardından şekillenmeye başlamıştır. Bele ki 1991 yılına kadar Azerbaycan Cumhuriyetinin devlet bütçesi, diğer müttelik cumhuriyetlerin bütçeleri gibi, SSCB'nin devlet bütçesinin bir parçası olmuştur. 1992 yılında Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bütçe sistemi köklü değişikliklere uğramıştır. 1 Aralık 1992 tarihli Azerbaycan Cumhuriyeti "Bütçe Sistemi" Kanununa ve Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümeti'nin bir takım kararlarına göre Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bütçe sistemi yeniden yapılandırılmıştır. Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanının 11 Şubat 1992 tarihli kararnamesiyle eski SSCB Devlet Bankası, Sanayi İnşaat Bankası ve Tarım Sanayi Bankası temelinde Azerbaycan Merkez Bankası (Milli Bank) kurulmuştur. Azerbaycan'da piyasa ilişkilerine geçişle bağlantılı olarak sigortanın gelişmesi için nesnel koşullar oluşturuldu. 1993 yılında sigortacılığın gelişmesi için geniş fırsatlar sunan Azerbaycan Cumhuriyeti "Sigortacılık Yasası" ilk kez kabul edildi ve 1993'ten başlayarak, sigortacılık üzerindeki devlet tekeli kaldırıldı (Novruzov & Hüseyinov, 2007, s. 24-36).

2004-2014 yıllarında petrol gelirlerindeki artış ve petrol dışı sektördeki başarılı reformların bir sonucu olarak Azerbaycan küresel dünyanın en hızlı büyüyen ekonomilerinden biri haline gelmiştir. Ekonominin diğer sektörlerinde gözlemlenen ekonomik büyüme finansal sisteme de olumlu katkı yaptı. Geçtiğimiz dönemde,

etkili bir finansal sistem oluşturmak için sürekli reformlar yapılmış ve finansal sistem inşa edilmiştir. Finansal piyasaların düzenlenmesi için normatif bir yasal çerçeve geliştirilmiş ve bunu uluslararası uygulamalarla uyumlu hale getirmek için çalışmalar yapılmıştır. Finansal piyasaların çeşitli kesimlerinde modern işletim sistemlerinin uygulanmasına başlanılmıştır.

2014 yılının ikinci yarısından itibaren dünya petrol fiyatlarının düşmesi Azerbaycan ekonomisini de etkiledi. Düşen petrol gelirleri sonucunda ülkeye döviz girişlerinin azalması ve döviz talebinin döviz arzını aşması manat kur üzerindeki baskıyı artırmıştır. 2015 yılında döviz piyasasındaki durumu dengelemek, ödemeler dengesinin stratejik istikrarını ve ülkenin uluslararası ödeme gücünü sağlamak için iki devalüasyon gerçekleştirildi. Mevduat ve kredi portföyünün dolarizasyonu ilk devalüasyondan sonra gerçekleşirken, ikinci devalüasyonun ardından bankacılık sisteminden fon çekildi. Alınan önlemlerin bazı olumlu sonuçlarına rağmen, makroekonomik istikrarsızlığın devam etmesi, bankaların kredi riskleri için rezervasyon harcamalarını artırmıştır (Azerbaycan İqtisadi İslahatlar İcmalı, 2017, s. 5).

Genel olarak, 2019 yılı sonunda finans sektörünün varlıkları 47,8 milyar manat olarak gerçekleşmiştir ki bu da GSYİH'nin %58,5'ine (petrol dışı GSYİH'nin %94,8'i) eşittir. Kredi kuruluşları, toplam finansal sektör aktiflerinin %97'sine (46,3 milyar manat) sahiptir.

Banka dışı kredi kuruluşlarının toplam varlıklar içindeki payı yüksektir (%28). Sigorta sektörü ve yatırım şirketlerinin (yönetilen varlıklar hariç) toplam mali sektör varlıkları içindeki payları sırasıyla %2,9 ve %0,1'dir. Bankacılık sektörünün varlıkları 2019'da %10,9 (3,2 milyar manat) artarak 32,7 milyar manata yükselmiştir (petrol dışı GSYİH'nin %65'i).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

AZERBAYCAN'IN DIŞ TİCARETİ VE BÜYÜMESİ

3.1. Azerbaycan'da Dış Ticaret

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin dağılmasının ardından Azerbaycan'ın bağımsız gelişiminin başlaması ile dış ticaret alanında da önemli adımlar atılmıştır. Ekonomide reformlar, diğer devletlerle ticari ve ekonomik ilişkilerin genişletilmesi, yabancı sermaye yatırımlarını artırmıştır. 1994-1995'te dış ticaret operasyonlarının serbestleştirilmesine başlanmıştır. Dış ticaret alanında serbestleştirme önlemlerinin teşviki kısa sürede bir açık kapı politikasının uygulanmasına yol açmıştır. Dış ticaretin tam olarak serbestleşmesi, durumu ağır olan endüstrilerin düşüşünü hızlandırmış, yerli üretimi önemli ölçüde düşürmüş ve iç pazarı tamamen ithalata bağımlı hale getirmiştir. 1994 yılına kadar ülke ekonomisine yabancı yatırım yapılmamıştır. Elbette yapılan verimli çalışmalar bu alandaki dinamikleri de artırmıştır. Eğer 1994-1995'te Azerbaycan'ın dış ticaret cirosunda BDT ülkeleri %55-57 paya sahipse, 1998-1999 yılından itibaren BDT ülkelerinin dış ticaret cirosundaki payı %35'e, Avrupa ve diğer bölge ülkelerin payı ise %65'e ulaşmıştı (Hüseynov, 2011, s. 87-90).

Azerbaycan bağımsızlığını kazandıktan sonra 1994-1999 yılları arasında dış ticaret dengesinde açıklar vardı. Ancak petrol ihracatındaki artış bu açığı azaltmıştır. 1994 yılında “Yüzyıl Anlaşması”nın imzalanmasıyla başlayan ve ülkede sosyal ve siyasi istikrarın sağlanmaya başlandığı ve ardından başarıyla genişletilen ekonomi politikasının uygulanması sonucunda, 1997'de 1993'e kıyasla %16,4, 1998'de %24,3, 1999'da %45,2 ve 2000'de 2,1, 2001'de 2,7, 2002'de 2,8 ve 2004'te 5,2 kat dış ticaret hacmi artmıştır. 2005 yılında Azerbaycan'ın dış ticaret hacmi 2004 yılına göre %37 (ithalat %34, ihracat %40) artmıştır (Süleymanov & Aras, 2016, s. 55).

1999 yılında Azerbaycan'da ihracat hacmi 1 milyon doların altında iken, 2000 yılından sonra uluslararası ticarete hızlı bir gelişme yaşanmış, 2000 yılına göre 2008 yılında ihracat hacmi 27,4 kat artmıştır. Bunun da esas nedeni 1999'da Bakü-Supsa boru hattının ve 2006'da Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattının hizmete

girmesi olmuştur. Sonuç olarak, Azerbaycan'ın dünya ekonomik sistemine entegrasyonu önemli ölçüde güçlenmiş ve ticaret hacmi önemli ölçüde artmıştır (Sadıqova, 2017, s. 115).

Gümrük idarelerine kayıtlı ancak gümrük işlemleri tamamlanmayan ihraç edilen ham petrol ve doğal gazın istatistiksel olarak tahmin edilen değeri dikkate alındığında, 2020 Ocak-Haziran aylarında ülkenin dış ticaret cirosu 11.750,2 milyon ABD doları olarak gerçekleşti. İhraç edilen ürünlerin değeri 6760,7 milyon doları yani ticaret cirosunun %57,5'ini, ithal ürünlerin değeri ise 4989,5 milyon doları (%42,5) oluşturarak 1771,2 milyon dolarlık pozitif bakiye ile sonuçlandı. 2019 yılı Ocak-Haziran dönemine göre dış ticaret cirosu gerçek fiyatlarla %30,3, reel olarak %20,5, ithalat dahil %42,8, ihracat ise %4,6 azalmıştır.

Bununla birlikte, Azerbaycan'ın dış ticareti hala büyük ölçüde eski Sovyet bloğu ülkelerine, özellikle Rusya'ya dayanmaktadır. Petrol ve gaz, ülke ihracatının %90'ından fazlasını oluşturmaktadır. Ülkenin ithalatının önemli bir kısmı makine ve araçlardan elektrikli teçhizata kadar sermaye mallarıdır. Petrol ve özellikle gaz rezervleri ülkeye önümüzdeki yıllar için bir derece güven sağlıyor, ancak ekonomik çeşitlilik çözülmesi gereken önemli bir sorun olmaya devam ediyor. Diğer zorluklar arasında daha fazla ekonomik işbirliği ve açıklığın teşvik edilmesi ve tekellerin gücünün azaltılması yer alıyor.

Diğer taraftan, Azerbaycan, dünya ekonomisine entegrasyon sürecini hızlandırmak, Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) üyesi ülkelerin birbirlerine verdiği tavizlerden yararlanmak, DTÖ tarafından kabul edilen genel kurallara uygun olarak dünyanın çoğu ülkesiyle ticari işlemler yapmak, ülkelerin yanı sıra uluslararası kuruluşların da ülkedeki ekonomik reformlara verdiği desteği artırmak, DTÖ kurallarının uygulanmasından sonra daha fazla doğrudan yabancı yatırım çekmek için 23 Haziran 1997'de DTÖ Sekreterliği'ne DTÖ'ye katılma niyetini belirten bir başvuruda bulunmuş ve DTÖ Genel Konseyi 16 Temmuz 1997 tarihinde başvurusunu kabul ederek DTÖ'de gözlemci statüsü vermiş ve bir çalışma grubu oluşturmuştur (Quliyev, 2017, s. 49).

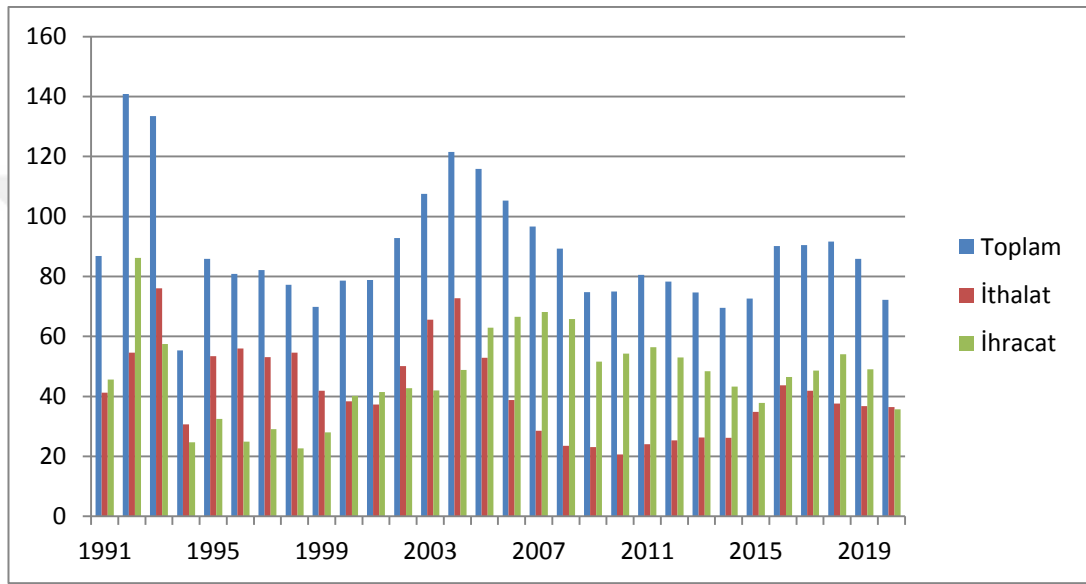
Azerbaycan'ın DTÖ'ye katılmasının temel amaçları şunlardır (Mamedov & Bayramova, 2021, s. 105):

- gelişmekte olan ölkelere çeşitli yardım türleri sağlamak (hayvan ve bitki sağığı standartları, teknik standartlar, telekomünikasyon vb. açısından);
- gelişmekte olan ölkeler için sağılanan %10 düzeyinde tarım sübvansiyonu için bir sınır belirlenmesi (gelişmiş ölkeler için %5);
- Ticaretin Önündeki Teknik Engeller Anlaşmasına uygun olarak teknik düzenlemelerin, standartların, kalite değerlendirme prosedürlerinin ve sağılık ve bitki sağığı önlemlerinin geliştirilmesinde ve uygulanmasında gelişmekte olan ölkelerin özel ihtiyaçlarının dikkate alınmasının öneminin tanınması ve b.

Azerbaycan DTÖ'ye katılımın hızlandırılmasında ikili ve çok taraflı görüşmeler yürütmektedir. Bu doğrultuda DTÖ'ye katılım sürecinde 21 üye (ABD, Avrupa Birliği, Kanada, Japonya, Norveç, Rusya Federasyonu, Brezilya, Güney Kore, Ekvador, Tayvan, Çin, Sri Lanka, Hindistan, İsviçre, Honduras, Endonezya, Malezya, Dominik Cumhuriyeti, Suudi Arabistan, Paraguay, Vietnam) ile ikili görüşmeler yürütmektedir. Görüşmelerde Azerbaycan'ın mal ve hizmet pazarına erişim ile ilgili konular ele alınmakta ve özel önem taşıyan alanların korunması için gerekli önlemler alınmaktadır. İkili müzakereler sonucunda 2007 yılında Türkiye ile ilk protokol, 2008 yılında Umman ve Birleşik Arap Emirlikleri ile ve 2010 yılında da Gürcistan ile protokoller imzalanmıştır. Kırgız Cumhuriyeti ile son ikili protokol 30 Mart 2012 tarihinde imzalanmıştır. Böylece Azerbaycan'ın DTÖ'ye katılım sürecinde ikili müzakerelerin tamamlanmasına ilişkin imzaladığı protokol sayısı beşe ulaşmıştır. Unutulmamalıdır ki, imzalanan protokollerde Azerbaycan'ın çıkarları tam olarak güvence altına alınmıştır. İkili itirazlar bazında mal ve hizmet alanında düzenli olarak analizler yapılmaktadır (Quliyev, 2017, s. 49). En son 16-20 Aralık 2019'da Cenevre'de Kanada, Ekvador, Güney Kore, Tayland, Endonezya ve Japonya ile ikili müzakereler yapıldı ve Cairns Tarım Grubu (Cairns Grubu - bir grup) üyeleriyle kapsamlı tartışmalar ve istişareler yapıldı. Kanada, Güney Kore, Tayland ve Ekvador'dan yapılan görüşmelerin ardından, şu anda ilgili makamlarla birlikte değerlendirilen mal başvuruları alındı. Kanada tarafının talebi üzerine Azerbaycan

Cumhuriyeti Gıda Güvenliği Ajansı ile birlikte sağlık ve bitki sağlığı önlemleri hakkında bir dizi bilgi hazırlanmış ve karşı tarafa sunulmuştur (Mamedov & Bayramova, 2021, s. 106).

Grafik 9: Azerbaycan'ın 1991-2020 Yılları Arasındaki Toplam Ticaret, İthalat ve İhracatı (GSYİH'nın Yüzdesi Olarak)

Kaynak: Dünya Bankası, 2020.

Grafik 9'da 1991-2020 yılları arasında, Azerbaycan'ın GSYİH'nın yüzdesi olarak toplam ticaret, ihracat ve ithalat verileri gösterilmiştir.

Grafik 9'a baktığımızda Azerbaycan'ın ihracatı 2000 yılından başlayarak artış göstermiştir. Bu, esas olarak ham petrol ihracatından kaynaklanmaktadır. Bir yandan dünya piyasasında petrol fiyatlarının artması nedeniyle ülkeden ihraç edilen ham petrolün fiyatı artarken, diğer yandan ihraç edilen ham petrol hacmi artmıştır. Azerbaycan'ın ihracatında petrol ürünlerinin ağırlıkta olması, Azerbaycan ekonomisini petrol fiyatlarına bağımlı hale getirmiştir.

Azerbaycan'ın KOF genel ekonomik küreselleşme, de facto ve de jure ekonomik küreselleşme endeksleri grafik 9, 10 ve 11'de gösterilmiştir. Genel KOF küreselleşme endeksi, de facto ve de jure küreselleşme endekslerini birleştirir. De facto ve de jure küreselleşme ise ekonomik, sosyal ve siyasi küreselleşmeden oluşur.

Tablo 1’de facto ve de jure ekonomik küreselleşme endekslerinin neleri kapsadığı gösterilmiştir.

Tablo 1: KOF Ekonomik Küreselleşme Endeksi: Yapı, Değişkenler ve Ağırlıklar

Küreselleşme Endeksi, de facto	Ağırlıklar	Küreselleşme Endeksi, de jure	Ağırlıklar
<i>Ekonomik Küreselleşme, de facto</i>	33.3	<i>Ekonomik Küreselleşme, de jure</i>	33.3
<i>Ticaret Küreselleşmesi, de facto</i>	50	<i>Ticaret Küreselleşmesi, de jure</i>	50
Mal ticareti	37.1	Ticaret düzenlemeleri	26.2
Hizmet ticareti	43.4	Ticaret vergileri	27.9
Ticari ortak çeşitliliği	19.5	Tarifeler	27.5
		Ticaret anlaşmaları	18.4
<i>Finansal Küreselleşme, de facto</i>	50	<i>Finansal Küreselleşme, de jure</i>	50
Doğrudan yabancı yatırım	26.4	Yatırım kısıtlamaları	30.6
Portfolyo yatırımı	16.8	Sermaye hesabı açıklığı	39
Uluslararası borç	28.1	Uluslararası Yatırım Anlaşmaları	30.4
Uluslararası rezervler	1.3		
Uluslararası gelir ödemeleri	27.3		

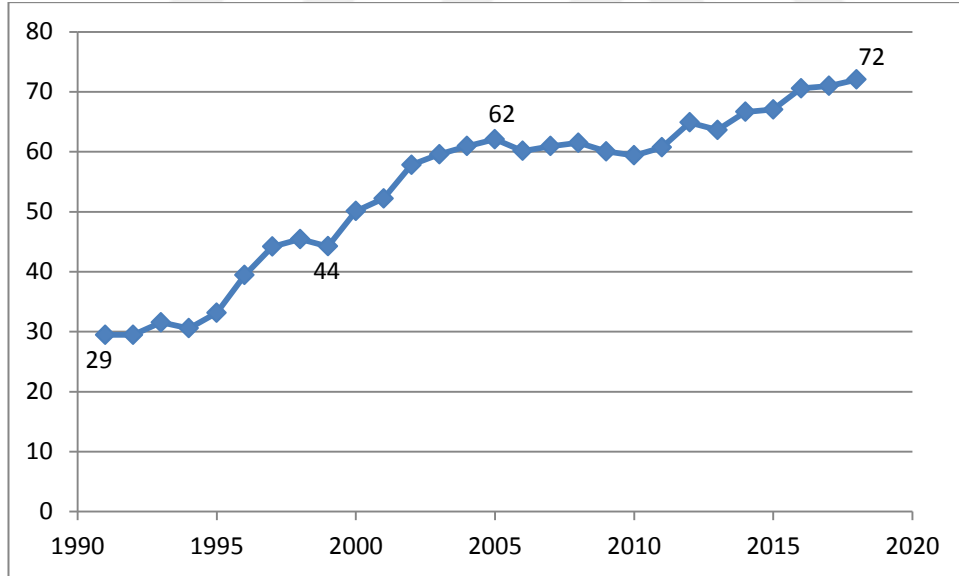
Kaynak: (Çevrimiçi), https://ethz.ch/content/dam/ethz/special-interest/dual/kof-dam/documents/Medienmitteilungen/Globalisierungsindex/KOFGI_2020_structure.pdf , 15.08.2021.

Tablo 2: KOF Küreselleşme Endeksi: Değişkenlerin açıklaması

Değişken ismi	Değişken Tanımlar
<i>Ticaret Küreselleşmesi, de facto</i>	
Mal ticareti	Mal ihracatı ve ithalatı (GSYİH'nın yüzdesi)
Hizmet ticareti	Hizmet ihracatı ve ithalatı (GSYİH'nın yüzdesi)
Ticari ortak çeşitliliği	Mal ihracatı ve ithalatı (ters çevrilmiş) için Herfindahl-Hirschman pazar yoğunlaşma endeksinin ortalaması
<i>Finansal Küreselleşme, de facto</i>	
Doğrudan yabancı yatırım	Doğrudan yabancı yatırımların varlık ve yükümlülük stoklarının toplamı (GSYİH'nın yüzdesi)
Portfolyo yatırımı	Uluslararası hisse senedi portföy yatırımlarının varlık ve yükümlülük stoklarının toplamı (GSYİH'nın yüzdesi)
Uluslararası borç	Uluslararası portföy borçlanma senetleri ve uluslararası banka kredileri ve mevduatlarının yurt içi ve yurt dışı stoklarının toplamı (GSYİH'nın yüzdesi)
Uluslararası rezervler	Döviz (altın hariç), SDR holdingleri ve IMF'deki rezerv pozisyonunu (GSYİH'nın yüzdesi) içerir
Uluslararası gelir ödemeleri	Yabancı uyruklulara ve yurtdışından gelen sermaye ve emek gelirlerinin toplamı (GSYİH'nın yüzdesi)
<i>Ticaret Küreselleşmesi, de jure</i>	
Ticaret düzenlemeleri	İki alt bileşenin ortalaması: Tarife dışı ticaret engellerinin yaygınlığı ve ithalat ve ihracatın uyum maliyetleri
Ticaret vergileri	Gelir yüzdesi olarak uluslararası ticaret üzerindeki vergilerden elde edilen gelir (ters çevrilmiş)

Tarifeler	Tarife oranlarının ağırlıksız ortalaması
Ticaret anlaşmaları	İkili ve çok taraflı serbest ticaret anlaşmalarının sayısı
<i>Finansal Küreselleşme, de jure</i>	
Yatırım kısıtlamaları	Uluslararası sermaye akımlarında yabancı mülkiyet ve düzenlemelerin yaygınlığı
Sermaye hesabı açıklığı	Chinn-Ito sermaye hesabı açıklığı endeksi
Uluslararası Yatırım Anlaşmaları	İkili Yatırım Anlaşmaları ve Yatırım Hükümlü Anlaşma Sayısı

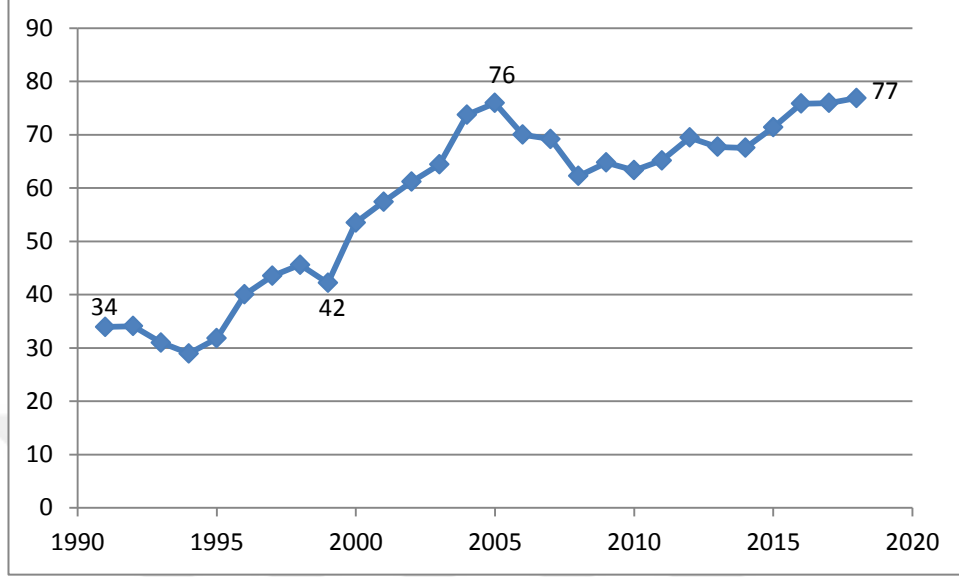
Grafik 10: Azerbaycan'ın KOF Genel Ekonomik Küreselleşme Endeksi

Kaynak: KOF İsviçre Ekonomi Enstitüsü, 2018, (Çevrimiçi), <https://kof.ethz.ch/en/forecasts-and-indicators/indicators/kof-globalisation-index.html>, 11.08.2021.

KOF Ekonomik Küreselleşme Endeksi, dünyadaki ülkelerdeki ekonomik küreselleşme oranını ölçmeyi amaçlamaktadır. Endeks, küreselleşmeyi 1'den 100'e kadar bir ölçekte ölçer. Azerbaycan için genel ekonomik küreselleşme endeksi 1991 yılında 29 puan iken 2018 yılında 72 puan olmuştur.

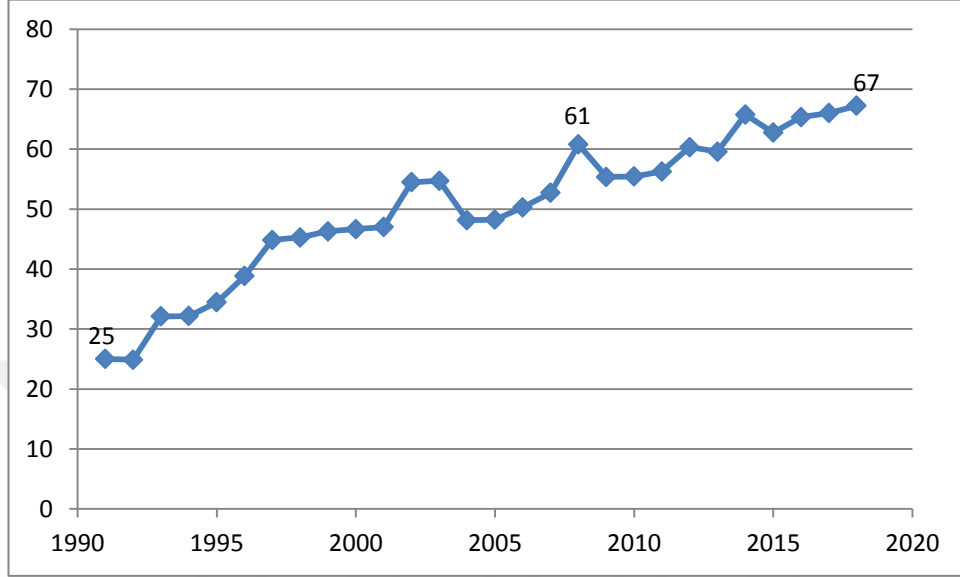
Grafik 11: Azerbaycan'ın KOF De Facto Ekonomik Küreselleşme Endeksi

Kaynak: KOF İsviçre Ekonomi Enstitüsü, 2018, (Çevrimiçi), <https://kof.ethz.ch/en/forecasts-and-indicators/indicators/kof-globalisation-index.html>, 11.08.2021.

KOF de facto ekonomik küreselleşme endeksi, fiili uluslararası akışları ve faaliyetleri ölçmektedir. Tablo 1'den görüldüğü üzere de facto ekonomik küreselleşme hem ticari hem de finansal küreselleşmeyi içermektedir. De facto ticaret küreselleşmesi, mal ve hizmet ticaretine dayalı olarak belirlenir. De facto finansal küreselleşme ise çeşitli kategorilerde yabancı yatırımı içerir. Azerbaycan için de facto ekonomik küreselleşme endeksi 1991 yılında 34 iken 2018 yılında 77 puan olmuştur.

Grafik 12: Azerbaycan'ın KOF De Jure Ekonomik Küreselleşme Endeksi

Kaynak: KOF İsviçre Ekonomi Enstitüsü, 2018, (Çevrimiçi), <https://kof.ethz.ch/en/forecasts-and-indicators/indicators/kof-globalisation-index.html>, 11.08.2021.

KOF de jure ekonomik küreselleşme endeksi, ilke olarak, akışları ve faaliyetleri mümkün kılan, kolaylaştıran ve teşvik eden politika ve koşulları ölçer. De jure ekonomik küreselleşme hem ticari hem de finansal küreselleşmeyi içermektedir. De jure ticaret küreselleşmesi, gümrük vergilerini, vergileri ve ticaret anlaşmalarını içerir. De jure finansal küreselleşme ise yatırım kısıtlamalarını, sermaye hesabının açıklığını ve uluslararası yatırım anlaşmalarını içerir. Azerbaycan için de jure ekonomik küreselleşme endeksi 1991 yılında 25 puan iken 2018 yılında 67 puan olmuştur.

3.1.1. İhracat Yapısı

Azerbaycan'ın ihracat potansiyelinin yapısındaki ana alanı petrol üretimi ve petrol ürünleri oluşturmaktadır. 2000-2008'de Azerbaycan ihracatının %88'i petrol ve petrol ürünleriydi. Bu artış sadece artan üretimle değil, aynı zamanda petrol için yurt içi talebin değişmesi, diğer ürünlerin ihracatında keskin bir düşüş ve yurtdışında satılan petrol için nispeten yüksek fiyatlar ile açıklanmaktadır. Aynı zamanda petrol

dışı ürünlerin toplam ihracat içindeki payı %37,6'dan %8,1'e gerilemişti. Azerbaycan'ın ihracat potansiyeli içerisinde tarımsal ürünlerin üretimi de özel bir öneme sahiptir. Özellikle pamuk çok önemli stratejik bir üründür ve dünya çapında 20'den fazla ülkeye ihraç edilmektedir (Sultanov, 2008).

Azerbaycan'ın ihracatında petrol ürünleri ağırlık teşkil etmekte ve toplam ihracat içindeki payı %90 civarındadır. Ayrıca, %3,28 sebze, %1,18 metaller, %0,94 tekstil ve giyim, %0,92 plastik veya kauçuk, %0,90 taş ve cam ve diğer ürün ihracatı yapılmaktadır (World Integrated Trade Solution, 2019). Azerbaycan'ın petrol ürünleri ihracatına yoğunlaşması, uluslararası piyasalardaki dalgalanmalara (risklere) karşı daha duyarlı olmasına neden olmuştur. 2020 yılındaki küresel salgının etkisiyle uluslararası piyasada yaşanan talep daralması ve petrol fiyatındaki düşüş, Azerbaycan ekonomisini ve ihracatını ciddi şekilde etkilemiştir.

Tablo 3: Başlıca Ürünlerin İhracatı (bin ABD doları)

Ürünler		Petrol (bin ton)	Doğal gaz (milyon metreküp)	Meyve (ton)	Sebze (ton)	Pamuk (ton)
2014	Miktar	35.227,3	8.093,2	156.600,7	76.661,5	328,8
	Tutar	24.933.658	2.167.172	191.952,5	66.847,8	343,6
2015	Miktar	35.109,9	8.145,2	172.980,9	83.312,5	4.636,9
	Tutar	12.382.592	1.851.747	220.087,2	70.690,5	5.014,2
2016	Miktar	34.972,3	8.049,1	214.349,9	124.511,0	5.083,4
	Tutar	10.292.210	1.147.160	243.434,9	113.186,6	6.039,6
2017	Miktar	32.845,2	8.856,9	260.700,2	229.697,2	22.024,9
	Tutar	12.300.866	1.268.602	291.965,9	184.207,6	32.555,7
2018	Miktar	32.651,3	9.911,8	319.187,9	233.332,4	52.512,1
	Tutar	16.346.036	1.704.499	324.780,7	202.811,9	79.529,9
2019	Miktar	31.238,0	11.833	336.342,0	221.195,1	86.190,6
	Tutar	14.447.114	2.496.496	361.368,3	214.130,2	122.365,6

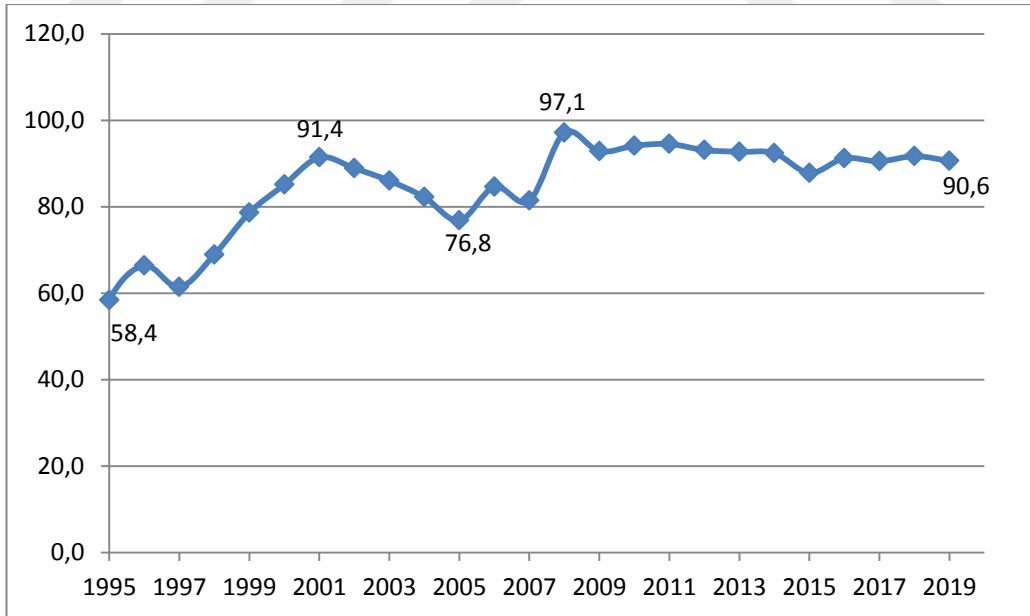
2020	Miktar	28.374,2	13.839,9	301.080,9	218.530,3	97.578,2
	Tutar	8.520.479	2.763.458	349.886,2	219.968,5	131.930,2

Kaynak: ADİK, 2020.

Tablo 4’de Azerbaycan ihracatında önemli paya sahip olan bazı ürünlerin 2014-2020 yılları arasında ihracat miktarı ve tutarlarını gösterilmiştir. Tablodan görüldüğü üzere Azerbaycan’da ihracatın büyük bir kısmını petrol ve doğal gaz karşılamaktadır. Ancak 2015 yılında petrol fiyatlarındaki düşüşten dolayı petrol ihracatının da düştüğü görülmektedir. Meyve, sebze, pamuk ülke ihracatında önemli paya sahiptirler. Bu ürünlerin ihracatının, özellikle pamuk ihracatının her geçen yıl artım gösterdiği görülmektedir.

1995-2019 döneminde petrol ürünlerinin toplam ihracat içindeki payı grafik 13’te gösterilmiştir.

Grafik 13: Petrol Ürünlerinin Toplam İhracat İçindeki Payı (%)

Kaynak: ADİK, 2019.

Grafik 13’te petrol ürünlerinin toplam ihracat içindeki payının 1995 yılında yüzde 58,4 olduğu görülmektedir. Ancak 2000 yılında bu rakam zaten yüzde 84 idi. 2001 yılında petrol ve petrol ürünlerinin Azerbaycan’ın toplam ihracatındaki payı

artmış ve yüzde 91’lik bir rekor seviyeye ulaşmıştır. Sadece 2005 yılında bu ürünlerin toplam ihracat içindeki payı azalmış ve yüzde 76,8 olmuştur. 2007 yılında petrol ürünlerinin payı nispeten yüzde 81,4’e düşmüştür. Bu gelişme Azerbaycan’ın ihracatın emtia yapısında olumlu bir eğilim olarak değerlendirilebilir. Ancak 2008 yılında petrol üretimindeki artışa bağlı olarak petrolün toplam ihracat içindeki payı yüzde 97,1’e yükselmiştir. Sonraki yıllarda petrol ürünlerinin payı yüzde 90 civarında olmuştur.

3.1.2. İthalat Yapısı

2019’da Azerbaycan’da ithalat 13,667 milyon ABD doları olarak gerçekleşti. 2018 yılında ithalattaki artma %30 oranında gerçekleşmiş, 2019’da 2018’e kıyasla %19 oranında artmıştır. İthal edilen mallar arasında makine ve elektronik cihazlar %19,49, araçlar ve bunların yedek parçaları, taş ve cam %17,38, metaller %9,44, kimyasallar %8,17, sebze %6,51, gıda ürünleri %5,45 ve diğer ürünler bulunmaktadır (World Integrated Trade Solution, 2019).

Tablo 4: Başlıca Ürünlerin İthalatı (bin ABD doları)

Ürünler		Buğday (bin ton)	İlaç (ton)	Meyve (ton)	Bitkisel yağlar (ton)	Patates (ton)
2014	Miktar	1.195,7	15.603,4	14.118,8	115.482,9	129.445,6
	Tutar	293.942,8	195.935,9	10.000,5	71.455,9	8.641,8
2015	Miktar	1.353,1	13.848,5	57.881,1	115.215,6	124.763,8
	Tutar	296.831	233.734,1	33.299,5	70.291,0	11.204,9
2016	Miktar	1.599,6	10.359,9	72.165,1	138.361,3	183.005,4
	Tutar	295.017,5	166.678,5	63.572,1	124.642,3	33.792,8
2017	Miktar	1.274,4	15.042,1	74.939,2	131.028,5	160.407,4
	Tutar	227.167,8	211.540,5	67.129,8	121.162,4	33.046,9
2018	Miktar	1.080,9	16.158,0	106.583,1	129.950,3	151.232,2
	Tutar	205.968,1	254.073,5	96.660,2	109.445,5	38.642,1

2019	Miktar	1.585,0	15.829,6	110.327,1	141.474,0	193.016,7
	Tutar	340.533,1	261.550,0	112.997,4	109.345,1	51.816,0
2020	Miktar	1.365,1	21.929,5	123.009,2	139.628,2	182.653,8
	Tutar	296.905,2	327.172,0	112.444,6	129.469,0	49.517,4

Kaynak: ADİK, 2020.

Tablo 4'te, Azerbaycan'ın 2014-2020 yılları arasında ithal ettiği başlıca ürünlerin miktarı ve tutarları gösterilmiştir. Ana petrol ürünlerine yoğunlaşan ihracattan farklı olarak, Azerbaycan ithalatta en çok gıda ürünleri ithalatını gerçekleştirmiştir.

3.1. 3. Dış Ticaret İlişkileri

Azerbaycan'ın bağımsızlığını kazanması, komşu ülkeler ve dünya ülkeleri ile ekonomik ve dış ticaret ilişkilerinin büyümesine ivme kazandırmıştır. Dış ticaret alanında alınan önlemler, dış ticaret sektörünün ülke ekonomisinin lokomotif sektörlerinden birine dönüşmesine ve dış ticaret ilişkilerinin genişlemesine yol açmıştır. Ülkenin serbest ekonomisi, özel sektörün gelişmesi, cumhuriyetin hem siyasi hem de ekonomik prestiji ve elverişli coğrafi koşulları, dış ticaret ilişkilerinin hacmini ve ölçeğini artırmak için büyük bir fırsat yaratmıştır. Azerbaycan'ın dış ticaret ilişkileri incelendiğinde, son yıllarda başlayan eğilimin ticari ilişkileri serbestleştirmek, ithalat ve ihracatın yapısını ve coğrafyasını genişletmek, dış ticaret organizasyonlarına katılmak ve bu kuruluşların kural ve yöntemlerini dış ticaretlerinde uygulamak olduğunu göstermektedir.

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin dış ticaret ve ekonomik ilişkileri şartlı olarak iki aşamaya ayrılabilir:

- 1) bağımsızlıktan önce SSCB'nin parçası olan ticari ve ekonomik ilişkiler;
- 2) bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ticari ve ekonomik ilişkileri.

İlk aşamada Azerbaycan'ın birlik cumhuriyetleriyle geniş ticari ve ekonomik ilişkileri vardı. Bununla birlikte, bu ilişkiler sendika içi nitelikteydi, bireysel birlik

cumhuriyetlerinin ekonomik çıkarlarından ziyade tek bir ulusal ekonomik kompleksin gereksinimlerini karşılamaktaydı. Kuşkusuz, nitelikleri olmayan bir cumhuriyette bağımsız bir dış ticaret politikası izlemek imkansızdı. 1992-1993 yıllarında Azerbaycan'ın dış ticaret ilişkilerinde nicelik ve nitelik olarak bir takım değişiklikler oldu. O zamanlar hem eski Sovyet cumhuriyetleriyle hem de diğer yabancı ülkelerle ekonomik ve ticari ilişkiler geliyordu. Geçtiğimiz dönemde cumhuriyette yaratılan endüstriyel potansiyel, bu ülkelerle işbirliğinde temel bir rol oynamıştır (Eliyev, 2003, s. 195-196).

İhraç edilen ham petrol ve doğalgazın gümrük idarelerine tescil ettirilen ancak gümrük işlemleri tamamlanmayan değeri istatistiksel olarak dikkate alındığında 2020 yılında dış ticaret cirosu 24 milyar 201,1 milyon dolar, ihracatın değeri 13 milyar 470,4 milyon dolar, ithalatın değeri ise 10 milyar 730,7 milyon dolar gerçekleşmiştir. Sonuçta 2 milyar 739,7 milyon dolarlık pozitif ticaret bakiyesi elde edilmiştir.

Devlet İstatistik Komitesi'ne göre 2019 yılına göre dış ticaret cirosu, reel olarak %21,9, ithalat %36, ihracat ise %12 azalmıştır.

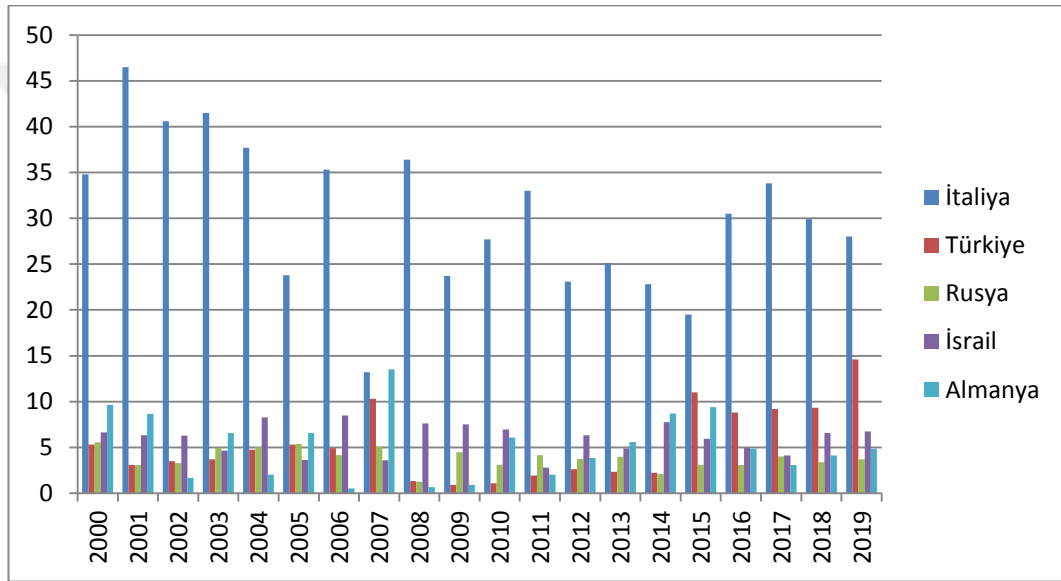
Devlet Gümrük Komitesi'ne göre dış ticaret cirosunun %86,1'i İtalya, Türkiye, Rusya, Çin, Almanya, Ukrayna, ABD, Hindistan, Fransa, Yunanistan, Gürcistan, Hırvatistan, İsrail, İngiltere, İspanya, İran, Tunus, Beyaz Rusya, İsviçre ve Çek Cumhuriyeti ile ayrılmış ticaretin payına düşmüştür. İthal malların toplam değerinin %18,3'ü Rusya'nın, %14,6'sı Türkiye'nin, %13,2'si Çin'in, %5,9'u ABD'nin, %5,4'ü Almanya'nın, %4,2'si Fransa'nın ve %3,9'u Ukrayna'nın, %13,6'sı ise diğer ülkelerin payına düşmüştür.

İthalatta makine, mekanizma, elektrikli teçhizat ve cihazlar, kıymetli metaller ve bunların ürünleri, kimyasal ürünler, araçlar, bitkisel ürünler, hazır gıda ürünleri, içecek ve tütün ürünleri, plastik ve plastik ürünler, tekstil ürünleri ağır basmaktadır.

2020 yılında ihracatın %30,4'ü İtalya'ya, %18,9'u Türkiye'ye, %5,2'si Rusya'ya, %3,8'i Yunanistan'a, %3,4'ü Hırvatistan ve Gürcistan'a, %3,3'ü Hindistan'a, %3,2'si İsrail'e, %3,1 Çin'e, %2,6 Ukrayna'ya, %7,7'si ise diğer

ülkelere gönderilmiş ürünlerin değeri oluşturmuştur. 2020 yılında ihracatın %84,7'si boru hatları ve elektrik hatları, %9'u karayolu, %3,6'sı demiryolu, %2'si hava yolu ve %0,7'si deniz yoluyla taşınmıştır. İhracatın yapısı; ham petrol, doğalgaz, petrol ve gaz ürünleri, meyve ve sebzeler, plastik ve plastik ürünler, pamuk elyafı ve ipliği, alüminyum ve alüminyum ürünleri, kimya sanayi ürünleri, demirli metaller ve ürünleri, şeker, bitkisel yağlar, alkollü ve alkolsüz içeceklerden oluşmaktadır.

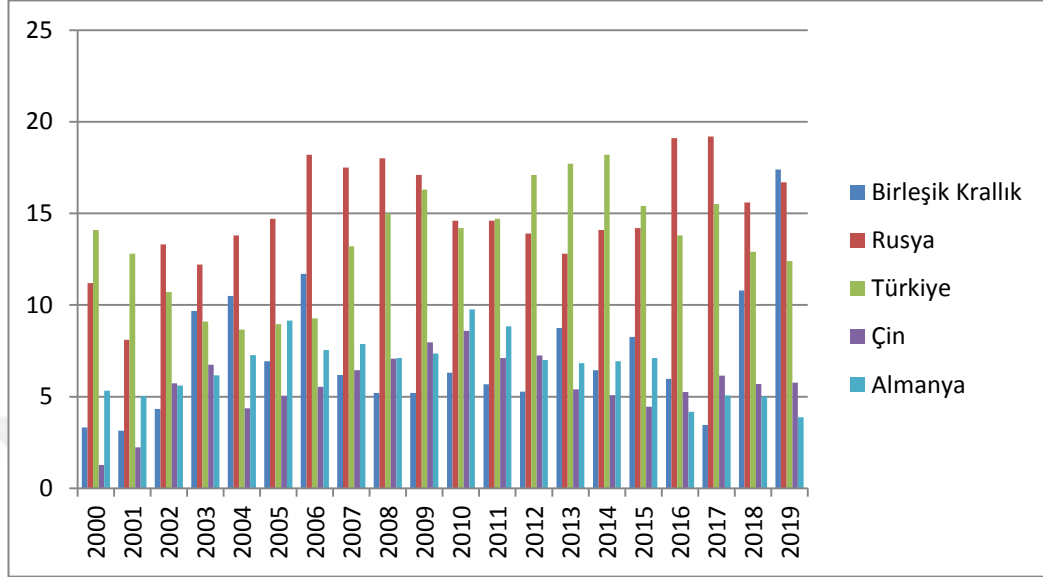
Grafik 14: Azerbaycan'ın En Çok Ürün İhraç Ettiği Ülkeler (%)

Kaynak: OEC, 2019.

Grafikten görüldüğü gibi, Azerbaycan'ın en çok ürün ihraç ettiği ülke İtalya'dır. İtalya'ya ihraç edilen ürünlerin çoğu ham petroldür. Ayrıca Rusya Federasyonu, Türkiye ve İsrail son yıllarda Azerbaycan ürünlerinin ana pazarları olmuştur. 2015, 2016 ve 2017 yıllarında Azerbaycan'ın ihracatında keskin düşüşler olduğu görülüyor. Bunun başlıca nedenleri düşen petrol fiyatları ve düşen petrol gelirleridir. Rusya ise Azerbaycan'ın tarım ürünlerinin ana pazarı olmaya devam etmektedir.

Grafik 15: Azerbaycan'ın En Çok Ürün İthal Ettiği Ülkeler (%)

Kaynak: OEC, 2019.

Grafikten görüldüğü üzere Azerbaycan'ın en büyük mal ithalatı yaptığı ülke Rusya Federasyonu olmuştur. Bu temelde geçmiş bağlara, yakınlığa dayanmakta ve Rusya'dan Azerbaycan'a hizmet, fikri mülkiyet ve ürün ithalatı gerçekleşmektedir. Son yıllarda ithalatta en büyük artış Çin ve Birleşik Krallık'ta görülmektedir.

İthalat ve ihracat tablolarına göre Azerbaycan'ın ana ticaret ortakları Rusya Federasyonu, Almanya, Çin, Türkiye ve İtalya'dır.

3.3. Ekonomik Büyüme Performansı

Ülkede bağımsızlığın ilk yıllarında modern bir vergi sisteminin icra edilmemesi, dış ticaret üzerindeki kısıtlamalar ve düşük milli gelirin yanı sıra, savaş ve parçalanmadan kaynaklanan sorunlar milli gelirde önemli düşüslere yol açmıştır. Böylelikle sosyalist ekonomiden liberal ekonomiye geçiş dönemi yaşayan Azerbaycan'da 1991-1995 yılları arasında %60'lık bir düşüş yaşanmıştı. 1991-1995 yılları arasında GSYİH'da önemli bir düşüş yaşanmasına rağmen, Ekonomik Yeniden Yapılandırma ve Özelleştirme Programı kapsamında 1995 yılında IMF ve Dünya Bankası ortaklığıyla başlatılan ekonomik istikrar programı 1996 yılında uygulamaya konmuştur. Geçiş döneminde Azerbaycan ekonomisi eski SSCB ülkeleri arasında en hızlı büyüyen ekonomilerden biri olmuştur. Büyümenin arkasındaki itici

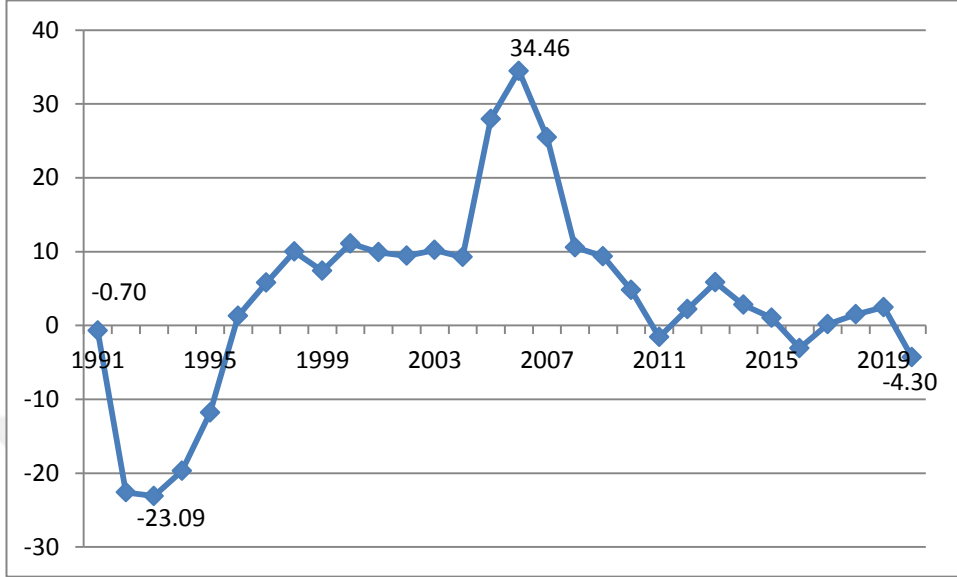
güç ise, yabancı yatırım ve ihracat geliri en yüksek olan hidrokarbon sektörüdür (Süleymanov & Aras, 2016, s. 29-30) .

1995'te %11,8 olan GSYİH, 1996'dan beri büyümektedir. 1998'de Rusya'da yaşanan krizden etkilenmesine rağmen, Azerbaycan'ın %10'luk ekonomik büyümesi, yükselen küresel petrol fiyatları ve petrol sözleşmelerindeki yabancı yatırım ile yılın son çeyreğinde inşaat sektöründe ve dış ticarete kaydedilen ilerlemeden kaynaklanmıştır. 1999 yılının başlarında Azerbaycan ekonomisinin istikrarına rağmen, yine petrol ve doğalgaz sektörlerindeki yatırımlarda artım devam etmiştir. Bununla birlikte, diğer sektörlerdeki gelişme düşük kalmıştır.

Azerbaycan ekonomisinin üç kat büyümesi ve son 10 yılda devlet bütçe gelirlerinin 10 kattan fazla artması, ekonomik ve altyapı reformlarının bir sonucu olarak yaratılan yeni ekonomik ilişkilerin etkin işleyişinin yadsınamaz bir gerçeğidir. Zaten kanıtlanmış Azerbaycan modelinin bir başka testi, dünyanın birçok ülkesini saran 2008-2009 şiddetli mali ve ekonomik krizidir. Hiç şüphe yok ki, en büyük ekonomiye sahip ülkeleri sarsan küresel ekonomik krizden en az etkilenen ülkelerden biri Azerbaycan olmuştur. Azerbaycan'ın küresel krizin saldırılarına karşı dayanıklılığı, dünyadaki çoğu ekonomik ve finansal merkezin raporlarına da yansımıştır (Ehmedov, 2010, s. 4).

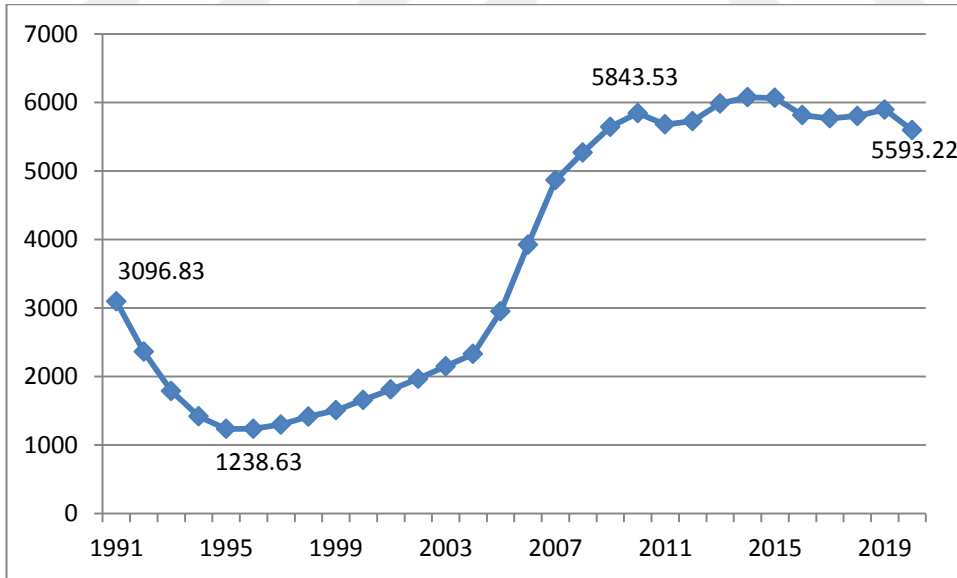
Azerbaycan'ın GSYİH büyümesi ve kişi başına düşen GSYİH grafikleri dünya bankasından elde edilen verilerle aşağıda gösterilmiştir.

Grafik 16: GSYİH Büyümesi (yıllık %)

Kaynak: Dünya Bankası, 2020

Grafik 17: Kişi Başına Düşen GSYİH (sabit 2010 Bin ABD Doları)

Kaynak: Dünya Bankası, 2020.

Grafiklerden görüldüğü üzere Azerbaycan'ın ekonomik büyüme göstergeleri 1995'den sonra artış göstermektedir. Ülkenin ekonomik büyümesi 1995-2013 yılları arasında ortalama olarak %9,5'lik bir büyüme kaydetmiştir. Ancak 2014 yılında küresel petrol fiyatlarının neredeyse yarı yarıya düşmesinin ardından petrol

gelirlerinin azalması ekonomide domino etkisi yarattı. Azerbaycan manatının 2015 yılında ifte devalüasyonu, manatın ABD doları karşısındaki değerin yarısını sildi. Devam eden bankacılık sektörü sıkıntısı ile birlikte müteakip mali uyum, GSYİH’te %3’lük bir daralmaya yol açtı (2016). Buna, esas olarak manatın devalüasyonundan dolayı geleneksel olarak düşük devlet borcu seviyelerinin (2014’te %8,5’ten 2018’in başlarında %22’ye) yükselmesi eşlik etmiştir (World Bank, 2018). 2020 yılında pandemi ve düşük petrol fiyatları nedeniyle Azerbaycan’ın GSYİH büyümesi (%-4,3) ve kişi başına GSYİH’ta azalma görölmektedir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

BAĞIMSIZLIK SONRASI AZERBAYCAN'DA DIŞ TİCARET VE BÜYÜME ARASINDAKİ İLİŞKİ: EKONOMETRİK ANALİZ

4.1. Veri Seti ve Yöntem

Bu çalışmada, bağımsızlık sonrası Azerbaycan'da 1991-2018/20 dönemi için yıllık veriler kullanılarak dış ticaret ve ekonomik büyüme ilişkisi Toda ve Yamamoto (1995) tarafından geliştirilen gecikmesi arttırılmış VAR yöntemi ile analiz edilmiştir.

Çalışmada, ekonomik büyümeyi ifade etmek için kişi başına düşen GSYİH (dolar cinsinden, 2010 sabit fiyatlarla) ve GSYİH büyümesi (yıllık %), dış ticareti ifade etmek için ticaret (GSYİH'nın % 'si) verileri dünya bankasından elde edilmiştir. Ek olarak, KOF genel ekonomik küreselleşme, KOF ekonomik küreselleşme de facto ve KOF ekonomik küreselleşme de jure endeksleri kullanılmış ve KOF İsviçre Ekonomi Enstitüsü (KOFF Swiss Economic Institute)'nden temin edilmiştir. Bununla birlikte, kişi başına düşen GSYİH verileri büyük değer olduğundan dolayı logaritma ile uygulanmıştır. Dolayısıyla, kişi başına düşen GSYİH (lnGDPPC), GSYİH büyümesi (GDPG), Ticaret, KOF genel ekonomik küreselleşme (KOFG), KOF ekonomik küreselleşme de facto (KOFDF), KOF ekonomik küreselleşme de jure (KOFDJ) terimlerle temsil edilmektedir. Hesaplamalarda Eviews 10 paket programı kullanılmıştır.

Çalışmada, lnGDPPC ve GDPG bağımlı, diğer değişkenler ise bağımsız değişken olarak alınarak:

$$\text{KOFG} \leftrightarrow \text{GDPG}$$

$$\text{KOFG} \leftrightarrow \text{lnGDPPC}$$

$$\text{KOFDF} \leftrightarrow \text{GDPG}$$

KOFDF ↔ lnGDPPC

KOFDJ ↔ GDPG

KOFDJ ↔ lnGDPPC

Bu değişkenler arasındaki ilişki 1991-2018 dönemi için,

Ticaret ↔ GDPG

Ticaret ↔ lnGDPPC

Bu değişkenler arasındaki ilişki ise 1991-2020 dönemi için incelenmiştir.

Granger nedensellik analizi modele dahil edilen değişkenlerin seviye itibariyle durağan olmalarını gerektirmektedir. Eğer değişkenler seviye itibariyle durağan değil ise, Granger nedensellik analizi Toda-Yamamoto prosedürü izlenerek tahmin edilebilmektedir. Toda-Yamamoto analizi için ise değişkenlerin maksimum entegrasyon sırasının tespit edilmesi gerekmektedir (Çeştepe, Yıldırım, & Bayar, 2013, s. 21). Bu amaçla, değişkenler belirlendikten sonra ilk adım olarak her serinin maksimum entegrasyon sırasını belirlemek için Genişletilmiş Dickey-Fuller testi kullanılarak analiz edilecek değişkenlerin durağanlık testleri yapılmıştır. Bu, maksimum entegrasyon sırasını (dmax) belirlemek içindir, çünkü Toda-Yamamoto testi, entegrasyon sırasına bakılmaksızın tüm değişkenleri dikkate alacaktır. Maksimum entegrasyon sırasını belirledikten sonra, Toda-Yamamoto testinde bir sonraki adım, entegrasyon sırasını dikkate almadan bir VAR modelini düzeyde ifade etmektir. Ve böylece, var modelini seviye formunda çalıştırarak, Akaike bilgi kriteri (AIC), Hannan-Quinn bilgi kriteri (HQ), Schwarz bilgi kriteri (SIC) ve son tahmin hatası (FPE) gibi bazı bilgi kriterlerini kullanarak optimum gecikme uzunluğunu (k) belirleriz ve optimum gecikme uzunluğuna maksimum entegrasyon sırası eklenir. Son olarak, görünüşte ilişkisiz regresyon (SUR) yöntemi ile VAR modeli tahmin edilmiş ve serilerin düzey değerlerinin yer aldığı VAR modeline standart bir Wald testi uygulanmıştır.

4.2. Durağanlık Analizi

Ekonometrik çalışmalarda, değişkenler arasında anlamlı sonuçlar elde edebilmesi için analizi yapılan serilerin durağan seriler olması gerekmektedir. Durağan serilerin ortalaması ve varyansları zaman içinde sabit ve iki dönem arasındaki kovaryans, bu kovaryansın dikkate alındığı gerçek zamana değil, yalnızca dönemler arasındaki boşluğa bağlıdır (Yurdakul, 2000, s. 22) .

Durağan olmayan bir serinin zaman içinde farklı noktalarda farklı bir ortalaması vardır ve varyansı örneklem büyüklüğü ile artar. Yani, ekonometrik bir çalışmada ilk şey, bir dizinin durağan olup olmadığını kontrol etmektir. Durağan olmayan değişkenlerle ilişkileri tahmin etmek için klasik tahmin yöntemlerini kullanmak sahte regresyona neden olur. Bu, elde edilen sonuçların regresyon modelindeki değişkenler arasında istatistiksel olarak anlamlı ilişkiler olduğunu öne sürdüğü bir durumdur, ancak gerçekte elde edilen her şey anlamlı nedensel ilişkilerden ziyade eşzamanlı korelasyonların kanıtıdır (Harris & Sollis, 2003, s. 26-32).

Bu nedenle, herhangi bir ekonometrik çalışmaya başlamadan önce, değişkenlerdeki durağan olmayan eğilim ilk önce kaldırılmalıdır. Değişkenlerin durağanlığını test etmenin birkaç yolu vardır. Ekonometrik çalışmalarda en yaygın ve popüler olanı ya basitliği ya da daha genel yapısı nedeniyle Genişletilmiş Dickey-Fuller (ADF) testidir.

4.2.1. Augmented Dickey-Fuller Birim Kök Testi

Birim kök testlerinde serilerin farkları alınarak durağan hale getirilir. Bir değişkenin, durağan hale getirilmesi için d kez farklılaştırılması gerekiyorsa, $I(d)$ sırasına göre entegre olduğu söylenir. Böylece, sabit bir değişken sıfır derecesine entegre edilir, $I(0)$ yazılır, bir kez durağan hale gelmesi için farklılaştırılması gereken bir değişkenin $I(1)$ olduğu söylenir ve o seri birinci dereceden durağan seri olur (Kennedy, 2008, s. 301-302).

Üç temel regresyon modeli şunlardır:

- Sabit yok, trend yok : $\Delta Y_t = \delta Y_{t-1} + u_t$ (1)

- Sabit, trend yok: $\Delta Y_t = \beta_1 + \delta Y_{t-1} + u_t$ (2)

- Sabit ve trend: $\Delta Y_t = \beta_1 + \beta_2 t + \delta Y_{t-1} + u_t$ (3)

t , zaman veya eğilim değişkenidir. Her durumda, boş hipotez, $\delta = 0$; yani, birim kökü vardır - zaman serisi durağan değildir. Alternatif hipotez, δ 'nin sıfırdan küçük olmasıdır; yani, zaman serisi durağandır. Boş hipotez reddedilirse, Y_t 'nin (1) durumunda sıfır ortalaması olan durağan bir zaman serisi olduğu, Y_t 'nin (2) durumunda sıfır olmayan bir ortalama ile durağan olduğu ve Y_t 'nin (3) durumunda deterministik bir eğilim etrafında durağan olduğu anlamına gelir (Gujarati, 2003, s. 815).

Dickey ve Fuller, artırılmış Dickey-Fuller (ADF) testi olarak bilinen bir test geliştirdiler. Bu test, bağımlı değişken Y_t 'nin gecikmeli değerleri eklenerek önceki üç denklemin artırılması ile gerçekleştirilir. Buradaki ADF testi, aşağıdaki regresyonu tahmin etmekten oluşur:

$$\Delta Y_t = \beta_1 + \beta_2 t + \delta Y_{t-1} + \sum_{i=1}^m a_i \Delta Y_{t-i} + \varepsilon_t \quad (4)$$

Bir serinin durağanlığı aşağıdaki hipotezlerle test edilmektedir:

$H_0 : \delta = 0$, yani $p < 0,05$ Y_t serisi birim kök içerir, durağan değildir.

$H_1 : \delta < 0$, yani $p > 0,05$ Y_t serisi birim kök içermez, durağandır.

Bu hipotezleri test etmek için, Monte Carlo simülasyon yaklaşımı ile elde edilen “ τ ” (Tau) istatistiği kullanılır ve t - istatistiği ile MacKinnon kritik değerleri karşılaştırılır. Burada H_0 hipotezi reddedilirse serimizin durağan, H_1 hipotezi reddedilirse serimizin durağan olmadığına karar verilir (Gujarati, 2003, s. 815) .

Bu çalışmada yer alan değişkenlerin ADF test sonuçlarını inceleyelim:

Tablo 5: ADF Birim Kök Testi Sonuçları (2018)

Değişkenler		T- istatistiği	%1	%5	%10	Olasılık değeri
GDPG	Düzey	-3.135866	-3.711457	-2.981038	-2.629906	0.0361
lnGDPPC	Düzey	-2.306771	-3.711457	-2.981038	-2.629906	0.1774
	Birinci Fark	-2.409752	-3.711457	-2.981038	-2.629906	0.1489
	İkinci Fark	-3.291692	-3.724070	-2.986225	-2.632604	0.0263
Ticaret	Düzey	-3.669150	-3.711457	-2.981038	-2.629906	0.0110
KOFG	Düzey	-1.334655	-3.699871	-2.976263	-2.627420	0.5985
	Birinci Fark	-4.723839	-3.711457	-2.981038	-2.629906	0.0009
KOFDF	Düzey	-0.985532	-3.699871	-2.976263	-2.627420	0.7437
	Birinci Fark	-4.320398	-3.711457	-2.981038	-2.629906	0.0024
KOFDJ	Düzey	-1.597869	-3.699871	-2.976263	-2.627420	0.4699
	Birinci Fark	-2.095050	-3.788030	-3.012363	-2.646119	0.2483
	İkinci Fark	-7.200649	-3.788030	-3.012363	-2.646119	0.0000

Tablo 4'ü incelediğimizde t-istatistiği ve olasılık değerlerine göre GDPG ve Ticaret değişkenleri düzeyde, KOFG ve KOFDF değişkenleri birinci fark alındığında, lnGDPPC ve KOFDJ değişkenleri ise ikinci fark alındığında durağan hale gelmiştir.

Tablo 6: ADF Birim Kök Testi Sonuçları (2020)

Değişkenler		T- istatistiği	%1	%5	%10	Olasılık değeri
GDPG	Düzey	-1.571695	-3.679322	-2.967767	-2.622989	0.4838
	Birinci Fark	-4.714142	-3.689194	-2.971853	-2.625121	0.0008
lnGDPPC	Düzey	-2.575601	-3.689194	-2.971853	-2.625121	0.1098
	Birinci Fark	-2.395806	-3.689194	-2.971853	-2.625121	0.1519
	İkinci Fark	-3.309146	-3.699871	-2.976263	-2.627420	0.0244
Ticaret	Düzey	-3.769196	-3.689194	-2.971853	-2.625121	0.0083

Tablo 5'i incelediğimizde t-istatistiği ve olasılık değerlerine göre Ticaret değişkeni düzeyde, GDPG değişkeni birinci fark alındığında, lnGDPPC değişkeni ise ikinci fark alındığında durağan hale gelmiştir.

Böylece, birinci dereceden bütünleşik olan değişkenler için Toda-Yamamoto analizi için modele eklenecek ilave gecikme uzunluğunun 1, ikinci dereceden bütünleşik olan değişkenler için ise modele eklenecek ilave gecikme uzunluğunun 2 olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Değişkenlerin durağanlık sıraları belirlendikten sonra Vektör Otoregresyon Modeli (VAR) ile zaman serilerinin gecikme uzunluğunun belirlenmesi gerekmektedir. Gecikme uzunluğunun belirlenmesi için LR (Log Likelihood), FPE (Final Prediction Error), AIC (Akaike Information Criterion), SIC (Schwarz Information Criterion) ve HQ (Hannan-Quinn Information Criterion) kritik değerlerinden yararlanılmıştır. Aşağıdaki tablolarda VAR modeli optimal gecikme uzunluğu sonuçları gösterilmiştir.

Tablo 7: KOFG ↔ GDPG değişkenleri için VAR Modeli Optimal Gecikme Uzunluğu

Lag	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	-178.1712	NA	11368.54	15.01426	15.11243	15.04031
1	-125.7890	91.66875*	202.2071*	10.98242*	11.27693*	11.06055*
2	-123.4822	3.652432	235.1313	11.12352	11.61437	11.25374
3	-121.6918	2.536456	289.1007	11.30765	11.99485	11.48996
4	-119.1126	3.223989	339.4102	11.42605	12.30959	11.66045

* İşareti kriter tarafından seçilen optimal gecikme uzunluğunu göstermektedir.

Tablo 7’de yer alan sonuçlara göre, model seçim kriterlerinden (LR, FPE, AIC, SC, HQ) bu kriterleri minimum yapan değerdeki en uygun gecikme uzunluğu 1 olarak görülmektedir (k=1, d=1). VAR modeli için otokorelasyon sınaması, durağanlık sınaması ve değişen varyans testi yapılmış ve her hangi bir sorun saptanmamıştır.

Tablo 8: KOFG ↔ lnGDPPC değişkenleri için VAR Modeli Optimal Gecikme Uzunluğu

Lag	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	-102.4629	NA	14.60503	8.357035	8.454545	8.384080
1	-24.00464	138.0866	0.037890	2.400371	2.692901	2.481506
2	-10.63427	21.39258*	0.018060*	1.650742*	2.138292*	1.785968*
3	-7.233114	4.897670	0.019325	1.698649	2.381220	1.887965

Tablo 8’de yer alan sonuçlara göre, en uygun gecikme uzunluğu 2 olarak görülmektedir (k=2, d=2). VAR modeli için otokorelasyon sınaması, durağanlık sınaması ve değişen varyans testi yapılmış ve her hangi bir sorun saptanmamıştır.

Tablo 9: KOFDF ↔ GDPG değişkenleri için VAR Modeli Optimal Gecikme Uzunluğu

Lag	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	-182.6928	NA	16570.93	15.39106	15.48923	15.41711
1	-140.8240	73.27035*	707.8320	12.23533	12.52985*	12.31347
2	-136.1228	7.443479	674.2018*	12.17690*	12.66776	12.30713*
3	-134.4586	2.357720	837.7118	12.37155	13.05875	12.55386
4	-134.0112	0.559227	1174.690	12.66760	13.55114	12.90200

Tablo 9’da yer alan sonuçlara göre, en uygun gecikme uzunluğu 2 olarak görülmektedir (k=2, d=1). VAR modeli için otokorelasyon sınaması, durağanlık sınaması ve değişen varyans testi yapılmış ve her hangi bir sorun saptanmamıştır.

Tablo 10: KOFDF ↔ lnGDPPC değişkenleri için VAR Modeli Optimal Gecikme Uzunluğu

Lag	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	-112.1284	NA	31.64580	9.130274	9.227784	9.157319
1	-34.43648	136.7378	0.087291	3.234918	3.527448	3.316054
2	-22.92533	18.41783*	0.048277*	2.634027*	3.121577*	2.769252*
3	-20.40528	3.628874	0.055432	2.752423	3.434993	2.941739

Tablo 10’da yer alan sonuçlara göre, en uygun gecikme uzunluğu 2 olarak görülmektedir (k=2, d=2). VAR modeli için otokorelasyon sınaması, durağanlık sınaması ve değişen varyans testi yapılmış ve her hangi bir sorun saptanmamıştır.

Tablo 11: KOFDJ ↔ GDPG değişkenleri için VAR Modeli Optimal Gecikme Uzunluğu

Lag	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	-161.6097	NA	5173.396	14.22693	14.32567	14.25176
1	-130.4640	54.16648*	489.6380*	11.86643*	12.16265*	11.94093*
2	-128.0810	3.729794	569.8610	12.00705	12.50074	12.13121
3	-123.4522	6.440068	553.5987	11.95237	12.64354	12.12620
4	-118.9126	5.526506	554.3684	11.90544	12.79409	12.12894
5	-115.7262	3.324891	645.6811	11.97620	13.06232	12.24935

Tablo 11’de yer alan sonuçlara göre, en uygun gecikme uzunluğu 1 olarak görülmektedir ($k=1$, $d=2$). VAR modeli için otokorelasyon sınaması, durağanlık sınaması ve değişen varyans testi yapılmış ve her hangi bir sorun saptanmamıştır.

Tablo 12: KOFDJ ↔ lnGDPPC değişkenleri için VAR Modeli Optimal Gecikme Uzunluğu

Lag	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	-104.7927	NA	12.66885	8.214824	8.311601	8.242692
1	-42.46494	110.2722	0.142899	3.728073	4.018403	3.811677
2	-21.35354	34.10304*	0.038610*	2.411811*	2.895694*	2.551151*

Tablo 12’de yer alan sonuçlara göre, en uygun gecikme uzunluğu 2 olarak görülmektedir ($k=2$, $d=2$). VAR modeli için otokorelasyon sınaması, durağanlık sınaması ve değişen varyans testi yapılmış ve her hangi bir sorun saptanmamıştır.

Tablo 13: Ticaret ↔ GDPG değişkenleri için VAR Modeli Optimal Gecikme Uzunluğu

Lag	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	-227.3966	NA	44791.82	16.38547	16.48063	16.41456
1	-202.7588	43.99613	10272.65	14.91134	15.19682*	14.99862
2	-196.8152	9.764508*	8995.688*	14.77251*	15.24830	14.91797*

Tablo 13’de yer alan sonuçlara göre, en uygun gecikme uzunluğu 2 olarak görülmektedir ($k=2$, $d=1$). VAR modeli için otokorelasyon sınaması, durağanlık sınaması ve değişen varyans testi yapılmış ve her hangi bir sorun saptanmamıştır.

Tablo 14: Ticaret ↔ lnGDPPC değişkenleri için VAR Modeli Optimal Gecikme Uzunluğu

Lag	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	-136.2513	NA	96.07708	10.24084	10.33683	10.26938
1	-79.16476	101.4872	1.886248	6.308501	6.596465	6.394128
2	-57.57056	35.19055*	0.515880*	5.005227*	5.485166*	5.147938*
3	-56.10470	2.171640	0.632172	5.192941	5.864856	5.392737

Tablo 14’de yer alan sonuçlara göre, en uygun gecikme uzunluğu 2 olarak görülmektedir ($k=2$, $d=2$). VAR modeli için otokorelasyon sınaması, durağanlık sınaması ve değişen varyans testi yapılmış ve her hangi bir sorun saptanmamıştır.

4.3. Toda-Yamamoto Nedensellik Analizi

Granger nedensellik testi, Granger tarafından 1969 yılında ortaya çıkarılan, iki değişken arasındaki nedensellik ilişkisinin varlığını ve yönünü belirlemek için kullanılmaktadır. Durağan olan değişkenlere uygulanacak en doğru yöntem Granger nedensellik testidir (Acet, Erdoğan, & Köksal, 2016, s. 155). Granger nedensellik testi, geleneksel olarak VAR modellerinin tahmin edilmesiyle gerçekleştirilir. Ancak bu model hala durağan olmayan probleminden muzdariptir. Çok değişkenli Granger nedenselliğini test etmenin en zor kısımları, eşbütünleşme ilişkisinin nasıl doğrulanacağı ve sistemi entegre edildiğinde VAR’ın doğru bir şekilde nasıl tahmin edileceğidir. Ayrıca Granger nedensellik testi ilk fark VAR çerçevesinde yapılırsa eşbütünleşme varlığında yanıltıcı sonuçlar verebilir. Bu nedenle, hata düzeltme terimi gibi ek bir değişkenin modele dahil edilmesi gerekmektedir. Bu sınırlamalar dikkatli bir şekilde ele alındığında, ekonomik zaman serileri arasındaki nedensellik testine alternatif olarak VECM modelini sunmaktadır. Ne yazık ki, bu test sonlu örneklerdeki eğilim ve sabit terimlerin değerlerine duyarlıdır ve bu nedenle tipik zaman serisi örnek boyutları için çok güvenilir değildir. Ayrıca, Granger nedenselliğini test etmek için kullanılan geleneksel F-istatistiği, zaman serisi verileri entegre edildiğinde veya eş-entegre olduğunda testin standart bir dağılımı olmadığından geçerli olmayabilir (Mohamed, Safi, & Farhat, 2014, s. 77).

Bu sorunların bazılarını ortadan kaldırmak için, ithalat, ihracat ve GSYİH değişkenleri arasındaki potansiyel nedensellik ilişkisi Toda ve Yamamoto (1995) tarafından geliştirilen gecikmesi arttırılmış VAR modeli ile incelenebilir. Bu tür nedensellik analizi, birim kök testleri olarak kullanılmıştır ve bu yaklaşımda eşbütünleşme testleri gerekli değildir. Toda ve Yamamoto’nun (1995) nedensellik analizinde, mutlak değişkenlerden oluşan genişletilmiş VAR kullanılmış ve bu model aracılığıyla değişkenler arasındaki dinamik ilişkileri incelemek mümkün hale gelmiştir. Ayrıca, değişkenler arasında potansiyel bir eşbütünleşme ilişkisinin varlığı

bu yöntemde analiz sonuçları üzerinde bir etkiye sahip değildir (Tapşın, 2015, s. 424).

Toda ve Yamamoto (1995)'ya göre seriler durağan olmasalar da serilerin düzey değerlerinin yer aldığı VAR modelinin tahmin edilebileceğini ve standart Wald testinin uygulanabileceğini belirtmişlerdir. Bu yöntemde Granger nedensellik testi için, $k+(d_{\max})$ dereceden VAR model tahmin edilmekte ve katsayılar matrisinin ilk k tanesine Wald testi uygulanmaktadır (Yavuz, 2006, s. 169).

Burada k değeri, VAR modelinde en uygun gecikme uzunluğunu, $d_{\max}$ ise modeldeki değişkenlerin maksimum entegrasyon sırasını ifade etmektedir. En önemli nokta rasyonel k ve $d_{\max}$ değerlerini tanımlamaktır. Optimal gecikme uzunluğu olarak tanımlanan k , Akaike ve Schwarz bilgi kriterleri ile, en yüksek entegrasyon sırası değeri olan $d_{\max}$ ise birim kök testleri ile tanımlanabilir. k ve $d_{\max}$ tanımını takiben, genişletilmiş VAR ($k + d_{\max}$) modeli görünüşte ilişkisiz regresyon (SUR) yöntemi ile tahmin edilir. Böylece Tablo 15'te düzeltilmiş Wald testi sonuçları genişletilmiş VAR ($k + d_{\max}$) modeli tahmin edilerek sunulmuştur.

Tablo 15: Toda-Yamamoto Nedensellik Testi Sonuçları

Hipotez	Ki-kare	$k + d_{\max}$	Olasılık
KOFG $\rightarrow$ GDPG	0.589	2	0.441
GDPG $\rightarrow$ KOFG	0.215	2	0.642
KOFG $\rightarrow$ lnGDPPC	9.658	4	0.021**
lnGDPPC $\rightarrow$ KOFG	14.156	4	0.002***
KOFDF $\rightarrow$ GDPG	5.216	3	0.073*
GDPG $\rightarrow$ KOFDF	6.029	3	0.049**
KOFDF $\rightarrow$ lnGDPPC	13.772	4	0.003***
lnGDPPC $\rightarrow$ KOFDF	8.525	4	0.036**
KOFDJ $\rightarrow$ GDPG	4.705	3	0.095*
GDPG $\rightarrow$ KOFDJ	3.877	3	0.143
KOFDJ $\rightarrow$ lnGDPPC	7.968	4	0.046**
lnGDPPC $\rightarrow$ KOFDJ	6.434	4	0.092*

TİCARET → GDPG	4.538	3	0.203
GDPG → TİCARET	5.827	3	0.054*
TİCARET → lnGDPPC	22.288	4	0.001***
lnGDPPC → TİCARET	8.475	4	0.037**

***, **, * işaretleri sırasıyla %1, %5 ve %10 düzeyinde anlamlılığı gösterir.

Tablo 15'te sunulan nedensellik testi sonuçlarına göre, kişi başına düşen GSYİH ile KOF genel ekonomik küreselleşme, GSYİH büyümesi ile KOF de facto ekonomik küreselleşme ve kişi başına düşen GSYİH ile KOF de facto ekonomik küreselleşme arasında çift yönlü bir nedensellik ilişkisi vardır. KOF de jure ekonomik küreselleşmeden GSYİH büyümesine nedensellik tespit edilirken, GSYİH büyümesinden KOF de jure ekonomik küreselleşmeye nedensellik tespit edilememiştir. Ayrıca kişi başına düşen GSYİH ile KOF de jure ekonomik küreselleşme arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır. GSYİH büyümesi ile ticaret arasındaki nedensellik ilişkisi değerlendirildiğinde ise GSYİH büyümesinden ticarete tek yönlü nedensellik ilişkisi olduğu görülmektedir. Ayrıca kişi başına düşen GSYİH ile ticaret arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Bu sonuçlarla ekonomik küreselleşmenin büyümeye neden olduğu, büyümenin de ekonomik küreselleşmeye neden olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Aynı şekilde KOF de facto ekonomik küreselleşmenin büyümeye neden olduğu büyümenin de KOF de facto ekonomik küreselleşmeye neden olduğu sonucuna ulaşılmıştır. KOF de facto ekonomik küreselleşmeyi alt başlıklarına ayıracak olursak, mal ve hizmet ihracatı ve ithalatının (GSYİH'nın yüzdesi), çeşitli kategorilerde yatırımların (GSYİH'nın yüzdesi) Azerbaycan'ın ekonomik büyümesine katkıda bulunduğunu göstermektedir. Diğer taraftan, KOF de jure ekonomik küreselleşmenin, büyümeye neden olduğu büyümenin de KOF de jure ekonomik küreselleşmeye neden olduğu sonucuna ulaşılmıştır. KOF de jure ekonomik küreselleşmeyi alt başlıklarına ayıracak olursak, ticaret düzenlemelerinin, ticaret vergilerinin, ticaret anlaşmalarının, yatırım kısıtlamalarının, sermaye hesabı

açıklığının ve uluslararası yatırım anlaşmalarının Azerbaycan'ın ekonomik büyümesi üzerinde olumlu etkilere sahip olduğunu göstermektedir. Bu sonuçlarla, ekonomik küreselleşmenin Azerbaycan'ın ekonomik büyümesini teşvik ettiği şeklinde ifade edilebilir. Diğer taraftan, ticaretin büyümeye neden olduğu, büyümenin de ticarete neden olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu sonuç Azerbaycan'ın dış ticaretinin ekonomik büyümesi üzerinde önemli bir etkisinin olduğu şeklinde yorumlanabilir.

SONUÇ

Dış ticaret ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki literatürde sıkça incelenen konulardan biri olmuştur. Bu ilişkide ihracatın önemli bir rolü vardır, ihracat, ülkelerin teknolojik gelişmeleri bünyesine katmalarına ve daha büyük ve daha geniş pazarlara erişmelerine izin vererek kaynakların daha iyi tahsis edilmesine ve büyümeyi artıracak daha yüksek verimlilik kazanımlarına yol açabilir. İthalat da önemli bir role sahiptir, çünkü bunlar sayesinde teknolojik gelişmeler yerli malı üretiminde vücut bulur, yeni ürünler ve üretim standartlarını doğurur, bu da üretkenliği ve rekabet gücünü artırabilir.

Dış ticaretin ekonominin büyümesiyle nasıl ilişkili olduğu konusunda farklı argümanlar ileri sürülmüştür. Bunlar; daha fazla kapasite kullanımı, ölçek ekonomisinin kullanılması, teknolojik gelişmeler, karşılaştırmalı üstünlüğün verimliliği artıran faydaları, kaynakların daha iyi tahsisi, daha yüksek verimlilik oranları sağlamasıdır. Bu argümanları doğrulamak için, birçok gelişmekte olan ve gelişmiş ülkelerde bir dizi çalışmalar yapılmıştır. Birçok yazar, gelişmekte olan ülkeler bağlamında dış ticaret ve ekonomik büyüme bağlantısını test etmek için farklı metodoloji kullanmıştır. Bu çalışmalardan elde edilen sonuçlar biraz karışık olsa da, dış ticaret ile ekonomik büyüme arasında ağırlıklı olarak pozitif ve anlamlı bir ilişki gözlemlenmektedir.

1991 yılında bağımsızlığını kazanan Azerbaycan, bağımsızlığın ilk yıllarında derin ekonomik, sosyal ve siyasi sorunlarla karşılaşmıştır. Bu sorunları gidermek ve ekonomiyi canlandırmak için hükümet tarafından birçok ekonomik reformlar gerçekleştirilmiştir. 1994 yılında “Yüzyıl Anlaşması” ve sonraki yıllarda imzalanan çok sayıda petrol sözleşmesi ekonominin toparlanmasına ve gelişmesine büyük bir ivme kazandırdı. Bu anlaşmaların sonucunda doğrudan yabancı yatırım ve petrol gelirlerinin artmasıyla 1995 yılından itibaren Azerbaycan’da 1995-2003 yılları arasında GSYİH %90,0, sanayi üretimi %25,2, tarımsal üretim %53,9, devlet bütçe gelirleri 3 kat, ülkenin döviz rezervleri 85 kat ve dış ticaret cirosu 4 kat büyüdü. Azerbaycan petrol ihracatçısı bir ülkedir. Petrol ihracatının GSYİH içindeki payı %90 civarındadır. 2006’da, petrol ve gaz sektöründeki %63,2’lik büyüme oranı

sayesinde ekonomik büyüme oranı %34,5'e yükseldi. Ancak, Azerbaycan ekonomisinin petrol gelirlerine bağımlılığı, ekonominin uluslararası piyasalardaki dalgalanmalara (risklere) karşı daha duyarlı olmasına neden olmuştur. Beke ki 2008 küresel krizi, 2014 yılından sonra petrol fiyatlarının keskin düşmesi ve 2020 yılında pandeminin etkisiyle uluslararası petrol fiyatlarındaki daralma Azerbaycan'ın ekonomisini kötü yönde etkilemiştir. Küresel krizin etkisiyle 2008 yılında doğrudan yabancı yatırım hacmi, bir önceki yılın aynı dönemine göre %16,3 daha az olmuş, 2011 yılına gelindiğinde ise petrol ve gaz sektörü %9,2 küçülmüş ve GSYİH büyümesi %-1,5 olarak gerçekleşmiştir. Düşen petrol fiyatları, Azerbaycan manatındaki devalüasyonlar ve petrol ve gaz üretimindeki daralma, petrol gelirlerinin bazı kazanımlarını hızla tersine çevirmiştir. 2020 yılında pandeminin etkisiyle Azerbaycan'ın GSYİH büyümesi azalarak %-4,3 olarak gerçekleşmiştir.

Azerbaycan ekonomisinin petrol gelirlerine bağımlılığı, ekonominin çeşitlenme eksikliğini ortaya çıkarmaktadır. Bu nedenle, Azerbaycan ekonomisi, yüksek petrol fiyatlarından ziyade daha düşük petrol fiyatlarının norm haline gelme eğiliminde olacağı varsayımına göre planlanmalıdır. Diğer taraftan, dış ticaretin çeşitlendirilmesi, öncelikle hammadde ihraç eden bir ülkenin sanayileşmesinin ve ekonomik ilerlemesinin önemli bir parçasıdır. Azerbaycan için bu, ekonomik büyüme için petrol sektörüne olan bağımlılığın azaltılması ve ekonominin her alanında petrol dışı sektörlerin kademeli olarak gelişmesi anlamına geliyor. Aynı zamanda, tekel ve yolsuzlukla mücadelenin güçlendirilmesi, iş ortamının iyileştirilmesi ve küçük ve orta ölçekli işletmelerin gelişiminin desteklenmesi gibi bazı doğal önlemlerin uygulanması da gerekmektedir. Özellikle tarım sektörünün ülke ekonomisinde büyümesi, verimliliği artıracak yeni teknolojiler getirilerek teşvik edilmelidir. Bazı Azerbaycan tarım ürünleri dünya pazarında rekabet edebilecek kaliteye sahiptir, ancak daha verimli bir şekilde üretilmelidir. Buna göre Azerbaycan, tarımda deneyimli ülkelerle işbirliği yapmalı ve verimliliği artırmak için Azerbaycan tarımının mevcut gerçekliğine en uygun modelleri uygulamalıdır. Aynı zamanda, daha fazla yabancı yatırım çekmek ve verimliliği artırmak için hizmet sektörünün ekonomik liberalizasyonu ve gelişimi gereklidir.

Bu tez çalışmasında 1991-2018/20 dönemi için Azerbaycan'da dış ticaret ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki Toda ve Yamamota (1995) tarafından geliştirilen gecikmesi arttırılmış VAR yöntemi ile incelenmiştir. Ampirik analiz dış ticaret ve ekonomik büyüme ilişkisi üzerinde yoğunlaşmakla birlikte KOF genel ekonomik küreselleşme, KOF de facto ekonomik küreselleşme ve KOF de jure ekonomik küreselleşme endeksleri de modele dahil edilerek ekonomik büyüme ile aralarındaki nedensellik ilişkisi incelenmiştir. Bunun için ilk olarak ADF birim kök testi ile değişkenlerin durağanlık sınaması yapılarak maksimum entegrasyon sırası belirlenmiş, daha sonra VAR modeli ile optimal gecikme uzunluğu belirlenmiştir. Son olarak, değişkenler arasındaki nedenselliğin yönünü belirlemek için VAR modeli görünüşte ilişkisiz regresyon (SUR) yöntemi ile tahmin edilmiş ve serilerin düzey değerlerinin yer aldığı VAR modeline standart bir Wald testi uygulanmıştır. Sonuç olarak, kişi başına düşen GSYİH ile KOF genel ekonomik küreselleşme, GSYİH büyümesi ile KOF de facto ekonomik küreselleşme ve kişi başına düşen GSYİH ile KOF de facto ekonomik küreselleşme arasında çift yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğu saptanmıştır. KOF de jure ekonomik küreselleşmeden GSYİH büyümesine nedensellik tespit edilirken, GSYİH büyümesinden KOF de jure ekonomik küreselleşmeye nedensellik tespit edilememiştir. Ayrıca kişi başına düşen GSYİH ile KOF de jure ekonomik küreselleşme arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır. GSYİH büyümesi ile ticaret arasındaki nedensellik ilişkisi değerlendirildiğinde ise GSYİH büyümesinden ticarete tek yönlü nedensellik ilişkisi olduğu görülmektedir. Ayrıca kişi başına düşen GSYİH ile ticaret arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi olduğu sonucuna varılmıştır. Bu sonuçlarla, ekonomik küreselleşmenin, KOF de facto ekonomik küreselleşmenin (mal ve hizmet ihracatı ve ithalatının (GSYİH'nın yüzdesi), çeşitli kategorilerde yatırımların (GSYİH'nın yüzdesi)), KOF de jure ekonomik küreselleşmenin (ticaret düzenlemelerinin, ticaret vergilerinin, ticaret anlaşmalarının, yatırım kısıtlamalarının, sermaye hesabı açıklığının ve uluslararası yatırım anlaşmalarının) ve Azerbaycan'ın dış ticaretinin ekonomik büyümesi üzerinde önemli bir etkisinin olduğu ifade edilebilir.

KAYNAKÇA

- Abdulnasser , H., Time Series Evidence for Balassa's Export-Led Growth & Manuchehr , Hypothesis. **The Journal of International Trade & Economic Development**, s. 355-365.
I.: 2000
- Acet, H., İthalat, İhracat ve Büyüme Arasındaki Nedensellik İlişkisi: Erdoğan, S., & Türkiye Uygulaması. **Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi**, Köksal, M.: 2016 s. 145-161.
- Afonso, O.: 2001 **The Impact of International Trade on Economic Growth**. FEP Working Papers.
- Ahmad, J., & Causality Between Exports and Economic Growth: Empirical Kwan , A.: 1991 Evidence from Africa. **Economics Letters** 37, s. 243-248.
- Alikhanli, Y.: Granger Causality Analysis of Foreign Trade Impact on Economic Growth: Case of Azerbaijan . **Wseas Transactions on Environment and Development**, s. 384-389.
2020
- Aliyeva, L., & The Main Directions of The Development of Tourism in The Rzaeva, S.: 2020 Economy of Azerbaijan. Economic and Social Development (Book of Proceedings), **55th International Scientific Conference on Economic and Social Development**. Baku.
- Al-Yousif, Y.: Exports and economic growth:some empirical evidence from the 1997 Arab Gulf countries. **Applied Economics** 29, s. 693-697.
- Anutes, A.: 2012 The Effects of International Trade on Economic Growth: An empirical comparison between Portugal and the Netherlands. **Lisbon University, Department of Economics**, Master Thesis, Lisbon.
- Aras, O., Azərbaycan Respublikasında Qeyri-Neft Sektoru Üzrə İdxal- Süleymanov, E., İhracın Mövcud Vəziyyətinin Təhlili və Qiymətləndirilməsi. & Zeynalov, A.: **Journal of Qafqaz University**, s. 49-60.
2010

- Arodoye, N., & Iyoha, M.: 2014 Foreign trade-economic growth nexus: Evidence from Nigeria. **CBN Journal of Applied Statistics**, s. 121-141.
- Awokuse, T. O. (2003). Is the export-led growth hypothesis valid for Canada? **Canadian Journal of Economics**, s. 126-136.
- Awokuse, T. O.: 2007 Causality between exports, imports, and economic growth: Evidence from transition economies. **Economics Letters**, s. 389-395.
- Awokuse, T. O.: 2008 Trade openness and economic growth: is growth export-led or import-led? **Applied Economics**, 40/2, 161-173.
- Azərbaycan Cumhuriyeti
Eğitim Bakanlığı.: (tarih yok) Şubat 16, 2021 tarihinde <https://edu.gov.az/> adresinden alındı.
- Azərbaycan İqtisadi İslahatlar İcmalı.: 2017 Bakı: İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi.
- Azgun, S., & Sevinc, H.: 2010 Are Imports a Reason of Growth?: Evidence from Turkey. **The Social Sciences**, 5/2, 66-69.
- Balassa, B.: 1978 Exports and economic growth: Further evidence. **Journal of Development Economics**, s. 181-189.
- Barışık, S., & Kesikoğlu, F.: 2006 Türkiye’de Bütçe Açıklarının Temel MakroEkonomik Değişkenler Üzerine Etkisi (1987-2003 VAR, Etki-Tepki Analizi, Varyans Ayrıştırması). **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, 61/4, 59-82.
- Barro, R.: 2000 Inequality and Growth in a Panel of Countries. **Journal of Economic Growth**, 5-32.
- Bayramov, S.: 2020 Assessing The Impact of Foreign Trade On Some Socioeconomic Indicators: Case of Azerbaijan. **55th International Scientific Conference on Economic and Social Development**. Baku: Economic and Social Development.
- Berg, H., & Schmidt, J.: 1994 Foreign trade and economic growth: time series evidence from Latin America. **The Journal of International Trade & Economic Development**, s. 249-268.

- CESD.: 2020 **A Preliminary Assessment of the Impact of the COVID-19 Pandemic on Azerbaijani Economy.** Baku: CESD press.
- Chang, T., Simo-Kengne, B., & Gupta, R.: 2014 The causal relationship between imports and economic growth in the nine provinces of South Africa : evidence from panel Granger causality tests. **Journal of Economic Cooperation and Development**, 35/2, 71-90.
- Chow, P.: 1987 Causality Between Export Growth and Industrial Development: Empirical Evidence from Newly Industrialized Countries. **Journal of Development Economics** 26, s. 55-63.
- Çeştepe, H., Yıldırım, E., & Bayar, M.: 2013 Doğrudan Yabancı Yatırım, Ekonomik Büyüme ve Dış Ticaret: Toda-Yamamoto Yaklaşımıyla Türkiye’den Nedensellik Kanıtları. **Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi**, s. 1-37.
- Demirhan, E.: 2005 Büyüme ve İhracat Arasındaki Nedensellik İlişkisi: Türkiye Örneği. **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, s. 76-88.
- Didier, T., & Pinat, M.: 2017 The Nature of Trade and Growth Linkages. **Policy Research Working Paper 8168**, Washington: World Bank Group.
- Dollar, D.: 1992 Outward-Oriented Developing Economies Really Do Grow More Rapidly: Evidence from 95 LDCs, 1976-1985. **Economic Development and Cultural Change**, 40/3, 523-544.
- Dollar, D., & Kraay, A.: 2003 Institutions, trade, and growth. **Journal of Monetary Economics** 50, 133-162.
- Dreger, C., & Herzer, D.: 2013 A Further Examination of the Export-led Growth Hypothesis. **Empir Econ** 45, s. 39-60.
- Edwards, S.: 1993 Openness, Trade Liberalization, and Growth in Developing Countries. **Journal of Economic Literature**, 31/3, 1358-1393.
- Eliyev, A.: 2003 **Azərbaycan'ın İqtisadi Siyasəti**. Bakı: Qanun.
- Erdoğan, S., & Yıldırım, D.: 2013 Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde Dış Ticaret –İktisadi Büyüme İlişkisi Üzerine Ekonometrik Bir İnceleme. **Finans Politik & Ekonomik Yorumlar**, Cilt: 50, Sayı, 583.
- Əhmədov, E.: 2010 İnkişafın Azərbaycan Modeli. **Azərbaycan qəzeti**.

- Əhmədov, E.: 2017 Müasir Dövrə Azərbaycanın Dövlət Siyasətinin Prioritet İstiqamətləri (2003-2017-ci illər). **Dövlət idarəçiliyi: nəzəriyyə və təcrübə**, s. 187-198.
- Frankel, J., & Romer, D.: 1999 Does Trade Cause Growth? **The American Economic Review**, 89/3, 379-399.
- Fu, X.: 2004 **Exports, Foreign Direct Investment and Economic Development in China**. Britain: Centre for Business Research University of Cambridge.
- Giles, J., & Williams, C.: 2000 Export-led growth: a survey of the empirical literature and some non-causality results. Part 1. **The Journal of International Trade & Economic Development**, s. 261-337.
- Goldberg, P., & Pavcnik, N.: 2007 Distributional effects of globalization in developing countries. **Journal of Economic Literature**, 45/1, 39-82.
- Gujarati, D.: 2003 **Basic Econometrics**. New York: McGraw-Hill.
- Gundlach, E., & Nunnenkamp, P.: 1996 Some consequences of globalization for developing countries. **Kiel Working Paper, No. 753**, Kiel Institute of World Economics.
- Gül, E., & Kamacı, A.: 2012 Dış Ticaretin Büyüme Üzerine Etkileri: Bir Panel Veri Analizi. **Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi**, C:4, S:3, 81-91.
- Hacızadə, E.: 2018 **Dünya İqtisadiyyatı və Azərbaycan**. Bakı: Letterpress.
- Halıcıoğlu, F.: 2007 A Multivariate Causality Analysis of Export and Growth for Turkey. **MPRA Paper 3565**, s. 1-10.
- Hampel-Milagrosa, A., Haydarov, A., Anderson, K., Sibal, J., & Ginting, E.: 2020 Azerbaijan Moving Toward More Diversified, Resilient, and Inclusive Development. **Asian Development Bank**.
- Hanson, P.: 1982 The End of Import-Led Growth? Some Observations on Soviet, Polish, and Hungarian Experience in the 1970s. **Journal of Comparative Economics** 6/2, 130-147.

- Harris, R., & Sollis, R.: 2003 **Applied Time Series Modelling and Forecasting**. London: Wiley.
- Herrerias, M., & Orts, V.: 2011 Imports and growth in China. **Economic Modelling**, s. 2811-2819.
- Herzer, D., Nowak-Lehmann, F., & Siliverstovs, B.: 2006 Export-Led Growth in Chile: Assessing the Role of Export Composition in Productivity Growth. **The Developing Economies**, s. 306-328.
- Hüseynov, A.: 2011 **Müstəqil Azərbaycan -20: İqtisadi İnkişaf Yolu**. Bakı: Azərbaycan Nəşriyyatı.
- Hye, Q., Wizarat, S., & Lau, W.-Y.: 2013 Trade-led growth hypothesis: An empirical analysis of South Asian countries. **Economic Modelling**, 35, 654-660.
- Ibadoghlu, G., Bayramov, G., & Imanov, R.: 2021 **Policy Paper on Assesses the Financial and Operational Effectiveness of the Azerbaijani Government's Efforts to Reduce the Negative Impact of the COVID-19 Pandemic**. Temmuz 31, 2021 tarihinde <https://ssrn.com/abstract=3776862> adresinden alındı.
- Irwin, D., & Terviö, M.: 2002 Does trade raise income? **Journal of International Economics**, 58/1, 1-18.
- Iqbal, M., Shaikh, F., & Shar, A.: 2010 Causality Relationship between Foreign Direct Investment, Trade and Economic Growth in Pakistan. **Asian Social Science**, 6/9, 82-89.
- Islam, F., Hye, Q., & Shahbaz, M.: 2012 Import- economic growth nexus: ARDL approach to cointegration. **Journal of Chinese Economic and Foreign Trade Studies**, 5/3, 194-214.
- Lewer, J.J. , L., & Berg, H. V. den.: 2003 How Large Is International Trade's Effect on Economic Growth? **Journal of Economic Surveys**, s. 363-396.
- Jung, W., & Marshall, P.: 1985 Exports, Growth And Causality In Developing Countries. **Journal of Development Economics**, s. 1-12.
- Kavoussi, R.: 1984 Export Expansion and Economic Growth: Further Empirical Evidence. **Journal of Development Economics**, s. 241-250.

- Kennedy, P.: 2008 **A Guide to Econometrics**. Malden: Blackwell Publishing, 6 edition.
- Kheyirkehabarli, M.: 2019 **The impact of the Global Economic Crisis on consumption structure of emerging countries**, Azerbaijan State University of Economics, Bachelor Thesis. Bakı.
- Klege, R., & Babyenda, P.: 2014 Does Foreign Trade Matter in the Economic Growth of East African Community? **International Journal of Economics, Commerce and Management**, s. 1-11.
- KOF İsviçre Ekonomi Enstitüsü.: 2018 Ağustos 11, 2021 tarihinde <https://kof.ethz.ch/en/forecasts-and-indicators/indicators/kof-globalisation-index.html> adresinden alındı.
- Kolçak, M., Kalabak, A., & Boran, H.: 2017 Kamu harcamaları büyüme üzerinde bir politika aracı olarak kullanılmalı mı? VECM analizi ve Yapısal Kırılma Testleri ile ampirik bir analiz: 1984-2014 Türkiye örneği. **Ankara Üniversitesi SBF Dergis**, 72/2, 467-486.
- Krueger, A.: 1990 Asian Trade and Growth Lessons. **The American Economic Review**, 80/2, 108-112.
- Krueger, A.: 1997 Trade policy and economic development: how we learn. **Working Paper 5896**.
- Kuruvilla, S.: 1996 Linkages between Industrialization Strategies and Industrial Relations/Human Resource Policies: Singapore, Malaysia, the Philippines, and India. **Industrial and Labor Relations Review**, 49/4, 635-657.
- Lawrence, R., & Weinstein, D.: 1999 Trade and growth: import-led or export-led? Evidence from Japan and Korea. **NBER Working Paper No. 7264**.
- Mamedov, Z., & Bayramova, K.: 2021 Participation of Azerbaijan in The WTO: Problems and Prospects. **68th International Scientific Conference on Economic and Social Development Development**. Aveiro: Economic and Social Development.
- Mamedova, S.: 2021 Azerbaijan Health Economics in The Context of Digitalization of Society. **70th International Scientific Conference on Economic and Social Development Development**. Baku: Economic and Social Development.

- Medina-Smith, E.: 2000 Is the export-led growth hypothesis valid for developing countries? A case study of Costa Rica. Policy Issues in International Trade and Commodities, **Study Series number 7**, United Nations Conference on Trade and Development.
- Melo, J., & Robinson, S.: 1992 Productivity and externalities: models of export-led growth. **The Journal of International Trade & Economic Development**, 41-68.
- Milanovic, B.: 2002 Can We Discern the Effect of Globalization on Income Distribution? Evidence from Household Budget Surveys. **Policy Research Working Paper 2876**. World Bank, Washington, DC.
- Mahadevan, R., & Suardi, S.: 2008 A dynamic analysis of the impact of uncertainty on import-and/or export-led growth: The experience of Japan and the Asian Tigers. **Japan and the World Economy**, 20/2, 155-174.
- Mishra, V., Sharma, S., & Smyth, R.: 2010 Is economic development in the Pacific island countries export led or import led? **Pacific economic bulletin**, 25/1, 46-63.
- Mohamed, M. B., Safi, S., & Farhat, A.: 2014 Testing the causal relationship between Exports and Imports using a Toda-Yamamoto approach: Evidence from Tunisia. **International Conference on Business, Economics, Marketing & Management Research**, s. 75-80.
- Mustafayev, Ş.: 2010 Azərbaycan yeni iqtisadi inkişaf mərhələsində. **Azərbaycan qəzeti**.
- Mustafayev, Ş.: 2014 Azərbaycan Sənayesi: Tarixi Yolun Uğurlu Davamı. **Dövlət idarəciliyi**, 4/48, 139-144.
- Novruzov, N., & Hüseynov, X.: 2007 **Maliyyə**. Bakı: Kooperasiya nəşriyyatı.
- Nowak-Lehmann D, F.: 2000 **Trade policy and its impact on economic growth: Can openness speed up output growth?** Ibero-America Institute for Economic Research, Discussion Paper, No. 75.
- OECD.: 2019 Temmuz 9, 2021 tarihinde <https://oec.world/en/profile/country/aze> adresinden alındı.
- Özer, M., & Türkiye’de İhracat, İthalat ve Ekonomik Büyüme Arasındaki

- Erdoğan, L.: 2006 İlişkilerin Zaman Serisi Analizi. **Ekonomik Yaklaşım**, s. 93-110.
- Parikh , A., & Stirbu , C.: 2004 Relationship between trade liberalization, economic growth and trade balance: An econometric investigation. **HWWA Discussion Paper**, No. 282, Hamburg Institute of International Economics (HWWA), Hamburg.
- Quliyev, T.: 2017 Ümumdünya Ticarət Təşkilatı və Azərbaycan. **İpək Yolu**, 43-53.
- Raghutla, C., & Chittedi, K.: 2020 Is there an export- or import-led growth in emerging countries? A case of BRICS countries. **Journal of Public Affairs**, 1-12.
- Rani, R., & Kumar, N.: 2018 Is There an Export- or Import-led Growth in BRICS Countries? An Empirical Investigation. **Jindal Journal of Business Research**, 7/1, 1-11.
- Recebli, H.: 2003 **Azərbaycan Respublikasının Sosial Siyasətinin Transformasiyası və Kompörativ Təhlili**. Bakı: Gənclik.
- Rodriguez, F., & Rodrik, D.: 2001 **Trade Policy and Economic Growth: A Skeptic's Guide to the Cross-National Evidence**. Cambridge: MA: MIT Press.
- Rodrik, D., Subramanian, A., & Trebbi, F.: 2004 Institutions Rule: The Primacy of Institutions Over Geography and Integration in Economic Development. **Journal of Economic Growth volume**, 9, 131-165.
- Sachs, J., & Warner, A.: 1995 Economic Reform and the Process of Global Integration. **Brookings Paper-s on Economic Activity**, 1-118.
- Saçık, S.: 2009 Dış Ticaret Politikası ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Teorik Açıdan Bir İnceleme. **KMU İİBF Dergisi**, 162-171.
- Sadıqova, S.: 2017 Rəqabət Strategiyası və Onun Təhlili. **İpək Yolu**, s. 114-125.
- Salvatore, D.: 2013 **International Economics**, 11th Edition. Hoboken: John Wiley & Sons.
- Salvatore, D., & Hatcher, T.: 1991 Inward oriented and outward oriented trade strategies. **The Journal of Development Studies**, 27/3, 7-25.
- Savvides, A.: 1998 Trade policy and income inequality: new evidence. **Economics Letters** **61**, 365-372.
- Shan, J., & Sun, On the export-led growth hypothesis: the econometric evidence

- F.: 1998 from China. **Applied Economics**, 30/8, 1055-1065.
- Singh, K., & Kumar, A.: 2020 Empirical Analysis Of India's Foreign Trade And Economic Growth. **International Journal of Research -Granthaalayah**, 8/10, 105-111.
- Snowdon, B., & Vane, H.: 2012 **Modern Makroekonomi: Temelleri, Gelişimi ve Bugünü**. Çev., Dr. Barış Kablamacı, Ankara: Efil Yayınevi.
- Soltanova, H.: 2015 **Azərbaycan Respublikasında Turizm və Onun İnkişafı**. Bakı: AzTU Mətbəəsi.
- Soltanova, H.: 2007 Azərbaycan Respublikasında Turizmin Müasir Problemləri. **Təbiət elmləri seriyası**, s. 133-138.
- Suleymanov, E., & Abdullayeva, F.: 2021 Azerbaijan Economy in During Covid-19 Pandemic. **İnterConf**, s. 59-65.
- Sultanov, C.: 2008 İxrac Potensialı Sisteminin Strukturu və İnkişaf Xüsusiyyətləri. **Hüquqi Dövlət və Qanun**, s. 28-32.
- Sun, P., & Heshmati, A.: 2010 International Trade and its Effects on Economic Growth in China. **IZA Discussion Paper No. 5151**, s. 1-36.
- Süleymanov, E., & Aras, O.: 2016 **Azərbaycan İqtisadiyyatı**. Bakı: "Şərq-Qərb" Mətbəəsi.
- Şerefli, M.: 2016 Dış Ticaretin Ekonomik Büyüme Üzerine Etkisi: Türkiye Örneği. **Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, s. 136-143.
- Taban, S., & Aktar, İ.: 2008 An Empirical Examination of the Export-Led Growth Hypothesis in Turkey. **Journal of Yasar University**, s. 1535-1551.
- Tapşın, G.: 2015 The Relationship between Foreign Trade and Economic Growth in Turkey. **An Online International Research Journal**, s. 417-429.
- Thangavelu, S., & Rajaguru, G.: 2004 Is there an export or import-led productivity growth in rapidly developing Asian countries? A multivariate VAR analysis. **Applied Economics**, 36/10, 1083-1093.
- Uğur, A.: 2008 Import and Economic Growth in Turkey : Evidence from Multivariate VAR Analysis. **East-West Journal of Economics**

and Business, 11/1-2, 54-75.

- Valiyev, A., & Valehli, F.: 2021 COVID-19 and Azerbaijan: Is the System Resilient Enough to Withstand the Perfect Storm? **Problems of Post-Communism**.
- Vijayasri, G.: 2013 The Importance Of International Trade In The World. **International Journal of Marketing**, s. 111-119.
- World Bank.: 2018 Azerbaijan: Just-in-time support for the economy. Mart 12, 2021 tarihinde <https://www.worldbank.org/en/news/feature/2018/10/29/azerbaijan-just-in-time-support-for-the-economy> adresinden alındı.
- World Integrated Trade Solution.: 2019 Ağustos 6, 2021 tarihinde <http://wits.worldbank.org/visualization/country-analysis-visualization.html> adresinden alındı.
- Yaghmaian, B.: 1994 An empirical investigation of exports, development, and growth in developing countries: Challenging the neoclassical theory of export-led growth. **World Development**, 22/12, 1977-1995.
- Yanikkaya, H.: 2003 Trade openness and economic growth:a cross-country empirical investigation. **Journal of Development Economics** 72, 57-89.
- Yavuz, N.: 2006 Türkiye'de Turizm Gelirlerinin Ekonomik Büyümeye Etkisinin Testi : Yapısal Kırılma ve Nedensellik Analizi. **Doğuş Üniversitesi Dergisi** 7/2, 162-171.
- Yıldız, E., & Berber, M.: 2011 İthalata Dayalı Büyüme: 1989–2007 Türkiye Örneği. **Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi** , s. 165-179.
- Yurdakul, F.: 2000 Yapısal Kırılmaların Varlığı Durumunda Geliştirilen Birim-Kök Testleri. **Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 2/2, 21-34.
- Yüksel, S., & Zengin, S.: 2016 Causality relationship between import, export and growth rate in developing countries. **International Journal of Commerce and Finance**, 2/1, 147-156.
- Zahonogo, P.: 2017 Globalization and Economic Growth in Developing Countries: Evidence from Sub-Saharan Africa. **The International Trade Journal**, 32/2, 189-208.
- Zhenhui , X.: 1996 On the Causality between Export Growth and GDP Growth: An Empirical Reinvestigation. **Review of International Economics**,

4/2, 172-184.

“Əsrin
müqaviləsi” - 10
il.: 2004

Şubat 2, 2021 tarihinde Cumhurbaşkanlığı Kütüphanesi:
<https://www.preslib.az/> adresinden alındı

2020

Şubat 17, 2021 tarihinde
<https://www.oilfund.az/storage/images/8qfbljavqu.pdf> adresinden
alındı

